

Милан Д. Сотировић

ТРСТЕНИК

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО 1900. ГОДИНЕ

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО 1900. ГОДИНЕ

ТРСТЕНИК

ВИКОМ ГРАФИК, 1999.

Милан Сотировић се у својој стручњачији бави основним силама покретништвама, али и силама посређивања и назадовања, које су равнапред развојни погон Трстеника од најстаријих времена до уласка у XX век. Та сила је најјача у периоду борбе за ослобођење од Турака, када почине да слаби Турска империја па све до Султановог хашшишерија 1833. године. Када пише о Трстенику и околним селима, аутор акцентијује аустро-турске ратове, Први и Други устанак и хашшишериф. Такав међусобно-инцидентни поступак могли би смо означити као ширење историјског концептса.

Пишући о његовима кајићима и турској влашћи, и српском народу у овоме, Сотировић је користио поуздане изворе, у првом реду Турске катастарске пописе - дефтере, извлачио збивања из временских склони-шта и историју трстеничког краја откривао као понављање сирађања и патње. Сотировић је далеко од клиши-раних монографија неких наших градова, сладуњавих, рекламираних објектних, са мноштвом репрезентативних фотографија у колору. Акриличан аутор је у графички вертикалном низу преносио из појединих књига имена мушких житеља, која имају звук матерње језичке мелодије. Посебно је вредно истраживање личности које су имале значајан удео у историји Трстеника.

Сотировић се не држи догматске еволуцијске схеме, односно начела устанка. Он наводи и кризе, застоје, али је исто тако неким датумима у историји Трстеника давао повлашћено место.

Стручњача се завршава 1900. годином, сајањем моста на Задајној Морави и сајањем Цркве, свима сјајним симболима овог града. Новије периоде аутор је оставио новим историчарима. Они ће пред собом имати катастарну завичајну књигу. И не само завичајну!

Из рецензије Милоша Петровића

Милан Д. Сотировић

Т Р С Т Е Н И К

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА

ДО 1900. ГОДИНЕ

Издавачи
„Виком график“ Земун
Народна библиотека
„Јефимија“ Трстеник

За издаваче
Видосав Анђелковић
Верољуб Вукашиновић

МИЛАН Д. СОТИРОВИЋ

ТРСТЕНИК
ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО 1900. ГОДИНЕ

ЗЕМУН
1999.

Сенима родитеља

РЕЧ АУТОРА

Нема више раба Божјега попа Радосава из старог дефтера ни председника обиљства трстеничког Васе Анђелковића, а нема ни касабалије, рахметли Ахмета Хусовића, мутавџије овдашњег, да попричају о мукама и радостима свога времена, да их ко чује. Нема ни аловитих моравских змија и анђама да о митровским водама хучу и плаше мирну чаршију Када њих нема, трагови бледе, а прошлост се топи и нестаје. Тек када трагови постану слова и речи, истина се уклеше у вечност.

Сећања слабе, а само се године броје, увек унапред. Старе се заборављају. Мало шта значе када остану глуве и неме, без поруке и наука, празне као да их није ни било. Несрећа је када се будућност окрене па иза себе не види ништа нити иког. Као да није било ни ње, нити њених предака. Зато у памети увек треба носити и јарам и штрангу, да се сетимо шта и кога вучемо и докле смо кола дотерали.

НАЈСТАРИЈЕ ДОБА

Средњи Балкан у предримском период | Племена | Под влашћу Рима | Провинција Горња Мезија | Градови и путеви | Привреда

На основу досадашњих научних сазнања, територија на којој је много касније настала српска држава била је насељена пре 40 до 50 хиљада година. Археолошки материјал који нам служи као основни извор за проучавање преисторије још је недовољно откривен. Може се рећи да је археолошки материјал само делимично пронађен и проучен, а да је знатан део материјалне културе људске заједнице која је живела у овим областима још под земљом, неоткривен и неиспитан. Пронађен и проучен археолошки материјал открива само трагове или фрагменте живота и рада тих људских заједница, али не и целовитост њиховог развоја. Због тога је преисторија Србије углавном само научна претпоставка која је, зависно од нових открића, подложна допунама и исправкама.

Бројне пећине на подручју Србије – Злотска, Преконошка, Петница, Висока и многе друге биле су природна станишта првих људских заједница старијег каменог доба. Откривена кремена оруђа архаичних облика и животињске кости поред пећинских огњишта указују да су се малобројне људске заједнице, у борби за опстанак, искључиво бавиле индивидуалним ловом и сакупљањем плодова. Ове људске заједнице биле су релативно малобројне а њихова станишта расута и међусобно удаљена. Међу њима је било мало додира и сарадње, комуникације су биле несталне, а језици различити.

На живот и развој ових људских заједница знатно су утицале велике климатске промене до којих је тада дошло и нагло захлађење. Због тога су људске заједнице биле принуђене да мењају начин живота и напусте ниске равничарске пределе и да потраже нова, повољнија станишта у брдским крајевима, заклоњеним топлијим жупама и клисурама и по врлетима дуж обода Панонске низије. Пронађени археолошки материјал јасно указује на ове промене. Откривање изванредно вредних археолошких локалитета на

Ђердану, посебно Лепенског вира као културног средишта, сведочи о животу и раду људских заједница на овом подручју у времену од 6700. до 5500. године старе ере. Ту је откривено и истражено 14 насеља са кућама изграђеним у редовима око трга, односно центра насеља. Пронађено је врло много предмета за лов и риболов, алата за обраду земље од кости и камена, а уз кућна огњишта откривене су култне камене скулптуре као израз оновременог схватања света. Пронађени остаци флоре и фауне указују да се људска заједница Лепенског вира бавила и обрадом земље као и припитомљавањем животиња, што је представљало економску револуцију у развоју људског друштва.

У ближој околини Трстеника до сада нису пронађени трагови људских пребивалишта из старијег каменог доба, али је откривено неколико налазишта неолитске културе. Најзначајнија су неолитска налазишта на падинама Благотина, у селу Польни, затим у пољу крај Риљачке реке, у селу Страгарима, и на десној обали Западне Мораве, на локацији Лађариште код Врњачке Бање. Било је случајних и спорадичних налаза предмета неолитске културе и на другим местима, али систематска археолошка истраживања нису вршена.

Од средине X до VIII века старе ере, у периоду релативног мира у овим областима, долази до постепеног осамосталљивања, напретка и до формирања већих и хомогенијих заједница на средњем Балкану и до образовања њихових посебних култура. Са Карпата, из области источних Алпа, а нарочито са Медитерана, средњи Балкан је дуго био изложен снажним утицајима који су релативно брзо мењали живот људских заједница. То је време развоја културе гвозденог доба и ближег упознавања људских заједница средњег Балкана са хеленском цивилизацијом. Од тада племена средњег Балкана нису више безимена, већ се у античким писаним историјским изворима јављају као познате и дефинисане заједнице са којима народи Медитерана одржавају сталне везе. На основу писаних извора и бројних археолошких локалитета са богатим налазима, утврђено је да су у то време Србију, односно средњи Балкан, насељавала бројна домородачка племена Илира и Трачана и нешто придошлих заједница у Подунављу и јужној Панонији.

Племена у унутрашњости Балкана први су упознали Грци. У жељи за трговачком експанзијом предузимљиви Грци су врло рано дошли у додир са домородачким становништвом средњег Балкана. Својим лађама они су улазили у Јадранско море и на погодним местима приобаља и на острвима оснивали су емпорије, односно трговачка упоришта, преко којих су трговали са домородачким становништвом, претежно са Илирима. И на обалама Црног мора Грци су основали велики број колонија преко којих су упознали становништво западног Балкана. Из Црног мора Грци су Дунавом допирали дубоко на Балкан до Београда, тако су њихова знања о домородачком становништву била сасвим солидна. Неколико столећа после Грка и Римљани су као светска сила показали интерес за Балкан. За разлику од Грка Римљани су имали освајачке намере које су после бројних ратова и остварили. Тако је грчко-римска цивилизација упознала свет средњег Балкана и о њему нам оставила мноштво писаних историјских извора.

У југозападном делу данашње Србије, на Косову и областима између река Ибра, Јужне и Западне Мораве живело је и прилично развијено илирско племе Дарданаца. Северно од њих, на подручју садашње Шумадије, Левча и Темнића налазило се врло ратоборно племе Трибали. Око река Дрине, Лима, Таре и Босне станововало је илирско племе Аутаријати, који су, како савремени извори наводе, били непоузданы и код суседа омражени. Долина Тимока била је постојбина трачких Меза, преко Саве и Дунава били су Гети и многољудни Дачани, а у средњем Подунављу Скордисци, мешавина придошлих Гала из Западне Европе и мањих домородачких група.

Политички односи међу наведеним племенима углавном су били доста нестабилни. С обзиром да код њих јошније било правих државних организација, није међу њима долазило де већих ратова, већ до сталних свађа и чарки због пљачкашких упада. Земљорадња је била прилично неразвијена а такође и рударство. Основна привредна грана било је сточарство. Осим Сингидунума (данас Београд) који су подигли келтски Скордисци, у унутрашности Балкана није било пра-

вих градова. Становништво је живело по селима и без међусобних сталних додира јер правих путева није било. Једино је код Дарданаца, који су били најразвијенији, било насеља сличних античким градовима. У средини тих насеља, обично на неком узвишењу било је утврђење заштићено јаким каменим зидом, нека врста акрополиса. Ово утврђење било је подграђе, а даље отворено насеље у пољу. Свакако да су акрополисе уживали угледни Дарданци, племенске ста-решине и њихове породице.

Близина економски богатије Македоније, одакле је углавном стизала луксузна роба, мамила је суседне Дарданце и Трибале да предузимају честе упаде на југ у потрази за храном и пљачком. Стога су македенски владари били принуђени да врше одмазде ради смиривања својих северних суседа. Краљ Филип II је 334. године старе ере нанео неколико војних пораза Трибалима, али је тек десет година касније Александар Велики заувек сломио трибалску силу. Ни земље Дарданаца нису биле поштеђене македонске освете. Краљ Филип II разбио је дарданску одбрану и доспео је до Косова, а нешто касније и фаланге Александра Великог прохујале су Косовом и долином Ибра, а затим прошлије кроз области Трибала и избиле на обалу Дунава. Ту су пред њих изашли посланици Келта или Гала, многолудног народа западне Европе, чији је део кренуо у освајачки поход на југоисток, преко Балкана у Малу Азију.

Долазак Келта изазвао је крупне промене на Балкану. Док је Александар Велики био жив, Келти се нису усуђивали да предузму поход преко Саве и Дунава. Међутим, одмах после његове смрти почињу упади Келта у земље Трибала и Дарданаца. Поход Келта на југ ишао је у три правца, два кроз Дарданију, долином Ибра и Јужне Мораве и један према Тракији. Ту у Дарданији међу Келтима је дошло до свађе. Једна група се одвојила и отишла у Тракију, а друга је наставила на југ према Грчкој. Сурови келтски ратници дугих мачева, око 15.000 пешака и 20.000 коњаника рушили су све пред собом и лако допрли до старог хеленског светилишта у средњој Грчкој. Међутим при опсади Делфа ратна срећа им је потпуно окренула леђа. Били су страховито

потучени и принуђени на панично повлачење. Савремени извори наводе како су Келти приликом повлачења били десетковани од домородца и да је мало њих стигло у Пондунавље, где су се временом измешали са Трибалима, Илирима и Трачанима, па је тако основано племе Скордиска.

У то време појаљује се на Балкану Рим, највећа сила старог света. После освајања Македоније Римљани су дошли у непосредан додир са Дарданцима и Скордисцима. Наравно било је сасвим извесно да се Римљани иће задовољити постигнутим и да ће наставити са освајањем унутрашњости Балкана. Први на удару били су немирни Скордисци. Њихови чести пљачкашки упади у Македонију били су згодан повод да Рим предузме војне мере. У почетку борбе су вођене са променљивом срећом, али је убрзо Луције Корнелије серијом узастопних напада сасвим уништио снагу Скордиска, тако да они коначно силазе са европске политичке сцене.

Дарданци су у овим сукобима, бар првидно, били мирни. Међутим, тражећи повода за рат, Римљани су и њих оптужили за пљачке по Македонији, због чега су избили сукоби. У пролеће 75. године старе ере намесник провинције Македоније Скрибоније Курион повео је четири легије на земљу Дарданаца. Током три године суворих борби Римљани су постепено сламали жилав отпор Дарданаца, прошли читавом њиховом земљом и кроз трибалске шуме избили на Дунав. Преко велике реке Римљани су угледали непрегледну равницу обраслу густом шумом. Овога пута страх пред непознатим зауставио је даље кретање легија, али је нова земља остала изазов за будућу политику Рима.

Честе побуне Дарданаца, Скордиска, Трибала и Меза против римске власти изазвале су нове војне интервенције. Око 28. године старе ере управник провинције Македоније Марко Лициније Крас, под изговором нужне одбране, у двогодишњем рату покорио је Мезе у пределу Тимока и још више проширио власт Рима. Коначно покоравање свих племена на територији данашње Србије јужно од Саве и Дунава извршио је легат Октавијана Августа и каснији римски цар Тиберије у походу од 13. до 9. године старе ере.

У циљу решавања политичких и организационих прилика у унутрашњости Балкана Римљани су почетком нове ере од освојених земаља Дарданаца, Трибала и Меза основали провинцију Мезију. Ова провинција је била подељена на Горњу и Доњу Мезију. Највећи део данашње Србије припадао је Горњој Мезији, која се простирала од Скопља до Дунава и од Пештери до иза Тимока. Крајњи западни део Србије припадао је Далмацији, док су области преко Саве и Дунава биле у саставу провинције Паноније или Дакије. Противницијом Мезијом, као царском, управљао је царев намесник са титулом *legatus Augusti pro praetore*. Војну управу вршили су команданти легија, а финансије и сакупљање пореза водио је царски прокуратор.

Улазак у састав Римског Царства значио је за средњи Балкан и улазак у сферу античке цивилизације. Од тада општи културни и сваковрсни други утицаји на ову област постају директни а промене брже и очитије. У почетку римске владавине на територији данашње Србије правих градова није било. Постојала су само домородачка села (*vicus*) и мањи број насеља са утврђењем у средини (*opida*) која су била седишта племенских поглавица и аристократије. Зависно од стратешког или привредног значаја Римљани су стара затечена насеља развили у градове, а на главним путевима подизали су нова насеља и војна утврђења. Прво градско становништво чинили су пре свега војници, за њима су долазили занатлије и трговци који су редовно пратили војне легије, затим, колонисти досељени из других провинција пространог Царства, послужени ратници и слој романизованих староседелаца.

Међу најстарије и највеће градове спадао је Сирмијум (*Sirmium*),¹ данашња Сремска Митровица, тада војно и политичко средиште провинције Паноније. Поред затеченог келтског утврђења Сингидунума, данашњег Београда, Рим-

¹ Сирмијум је био колонија. У њему се налазио леп царски двор, амфитеатар, ковница новца и радионица оружја. У Сирмијуму је рођен римски цар Проб који је наредио да се засади винова лоза на падинама Фрушкај Горе. По имену овог града Срем је добио данашње име.

љани су саградили своје утврђење истог имена. У њему је било седиште IV Флавијеве легије и дела дунавске ратне флоте. Најзначајнији град Горње Мезије и њен политички центар био је *Viminacium* (Костолац) саграђен на темељима ранијег келтског насеља на ушћу Млаве. Град је био на значајној саобраћајној раскрсници тако да је брзо растао и стицао све већи стратешки и економски значај, па је средином III века од цара Гордијена III добио право да отвори локалну ковницу новца. Поред града, на супротној обали Млаве, био је војни логор у коме се налазила (седма) Клавдијева легија. Иначе у случају потребе, поред (четврте) и (седме) легије, у Горњу Мезију је долазила и (пета) македонска легија. Јужно од Дунава, у широком Поморављу, налазило се значајно насеље *Horreum Margi* (Житница на Маргусу). Ту се сабирало жито и одгајали коњи за војне потребе. Ово насеље било је на месту данашње Ђурије. На важној раскрсници путева за Босфор, Грчку и Јадран саграђен је *Naissus* (данас Ниш), врло значајан политички привредни центар. У пределу Топлице била су два римска насеља, *Ad Fines* (Куршумлија) и *Hammium* (Прокупље), док је на Косову било више насеља, од којих је најпознатија *Ulrijana* (Липљан). У долини Ибра код данашњег села Сочанице Римљани су на темељима ранијег насеља подигли рударски центар *Municipium Dardanorum*. На путу који је Горњу Мезију повезивао са провинцијом Далмацијом, у околини Ужичке Пожеге, било је веће римско насеље *Malvesatium*. Наравно, Римљани су подигли и бројна мања насеља и војна утврђења нарочито дуж већих речних токова и на важнијим саобраћајницама.

Само два града Горње Мезије имала су статус колоније, *Singidunum* и *Viminacium*, док су остали били нижег ранга, муниципији. Чланови градске управе били су мањим Римљани, а касније и људи из горњих слојева домородачког становништва. Највећи део староседелачког становништва није се укључивао у градски живот и углавном је остајао у својим селима, где се претежно бавио сточарством. То је основни разлог што се пољопривреда слабије развијала, иако су Римљани донели савршенија оруђа за обраду земље од оних

која су имали домороци. Било је доста пољопривредних имања ислужених ратника где се употребљавао и рад робова. Крајем III века, у време цара Проба, у околини Сирмијума и око данашњег Смедерева, војницима је било наређено да гаје винову лозу и копају канале за исушивање мочварног земљишта. Уместо слабијег напретка пољопривреде, нагло се развило рударство пошто су рудници Горње Мезије за Рим имали велики економски значај. Из бројних рудника углавном се вадило сребро, олово, цинк, гвожђе и злато.

Осим градова Римљани су у Горњој Мезији изградили мрежу добрих путева и читав систем обезбеђења саобраћаја. Из Италије је, долином Саве, долазио пут до Сингидунума, а затим, даље, долином Дунава и кроз Ђердан, пробијен је пут ка Црном мору. Због ратова са Дачанима у време императора Трајана, архитекта Аполодор из Дамаска изградио је мост преко Дунава, чудо оновременог неимарства. Највећа саобраћајна артерија Балкана, такозвани војни пут (*via militaris*) саграђен 69. године, ишао је од Дунава долином Велике и Јужне Мораве, а затим је преко Ниша, Софије и Трајанових врата стизао до Константиноополиса. Пут је био широк шест метара и насут шодером или поплочан крупним каменом (*kalos dromos* тј. калдрма). Као и остале важније саобраћајнице и ова је читавом дужином била означена миљоказима (*mille possuum*) који су били постављени на разстојању од 1482 метра. Уз пут су биле станице за промену јахаће и теглеће марве (*mutatio*) и за одмор, опскрбу и преноћиште (*mansio*), као и за јавну безбедност саобраћаја и сигурност ратника и робе многа мала утврђења (*castella, praesidia*) и куле осматрачнице (*turres*).² На целом путу од

² Путне станице мансио и мутатио подизане су у циљу боље организације и безбедности путовања по друмовима пространог Римског Царства. Станице *мутиатио* служиле су за замену коња и постављане су на удаљености од 8 до 9 миља, односно 12 до 15 километара колико се прелазило за пола дана путовања. У овим станицама су биле штале за стоку, разне оставе и резерве сточне хране. Станице *mansio* биле су нешто веће. ИМАЛЕ су станове за смештај путника и стоке, војничко обезбеђење, коњушаре, па чак и неку врсту ветеринара, што сведочи о доброј организацији путовања.

Београда до Цариграда било је 43 станица за измену коња, 31 постаја за преноћиште и око 670 миља. На важнијим стратешким тачкама, раскрсницама, прелазима преко већих река, теснацима и другим погодним местима подигнута су утврђења или куле са војним посадама. Значајан је био пут кроз рударску област долином Ибра, пут од Косова преко Топлице за Ниши саобраћајница дуж Тимока. Врло прометан пут ишао је од *via militaris* долином реке *Angros* (Западна Морава) преко Краљева и Пожеге у провинцију Далмацију и даље на Јадранско море. Код Краљева овај пут се спајао са оним који је долином Ибра ишао на Косово. То је средњовековни *via regis* или краљев пут, где су били знатни рудници. Дуж пута била су војна утврђења на чијим су темељима касније подигнути средњовековни градови Маглич, Брвеник и Звечан. У долини Ибра и данас има остатака старог римског пута, местимично у дужини од 50 до 100 метара.

Пут који је из Горње Мезије водио на запад у провинцију Далмацију једним делом ишао је долином реке Ангрос, односно данашње Западне Мораве. Пут се налазио на десној страни реке и његова траса на више места била је различита од данашње. Ниски терени ближе реци били су погодни за путовање јер су били обрасли веома густом и готово непротиводном храстовом шумом, а често и мочварни. Због тога су путеви грађени већином на брежуљкастом земљишту. Од Краљева пут је првих неколико километара ишао уз реку Рибницу до омањег војног утврђења а затим је преко садашњих села Драгосињаца, Вукушице, Отрока и Грачаца силазио у Врњачку Бању. У горњем делу села Грачаца такође је било римско војно утврђење, док су на топлим изворима у Врњачкој Бањи изграђене *aquae*. Утврђење у Грачаци, које помиње путописац Феликс Каниц, није уопште истраживано, нити му је одређена локација. Постојање римске бање на топлом минералном извору у Врњачкој Бањи непобитно је доказано налазима остатака *aquae*, који су откривени у прољеће 1924. године приликом каптаже извора. Ни овде нису вршени научни систематски археолошки радови. До налаза античких остатака дошло је готово случајно у току каптажних радова на минералном извору што је и био основни циљ посла, Захваљујући томе што су земљани радови вршени на

знатно широкој површини и доволно дубоко, пронађени су остаци римске *aquaе*. На дубини од 2,40 метара прво је откривена вертикално исклесана стена из које је истицала топла минерална вода, Римски извор, односно *Fons Romanus*. У његовој непосредној близини пртонађени су остаци базена за купање. Базен је био правоугаоног облика са страницима 4,50 x 2,40 метара. Био је грађен од дрвених гредица ширине 22 а дебљине 19 см. Базен је служио за купање и пуњен је топлом минералном водом из посебног извора, који је у виду омањег бунара био уклесан у оближњој стени. На оба места, код извора воде за пиће и у базену за купање том приликом је пронађено неколико стотина комада римског металног новца.³ Из записника о каптажним радовима сазнајемо да најстарији пронађен новчићпотиче од Агрипе, 39-27. године старе ере, а најмлађи је из времена Константина, сина Константина Великог, 337-340. године нове ере. На основу времена када је кован овај новац може се са сигурношћу закључити да су топлу минералну воду у Врњачкој Бањи Римљани користили од краја I века старе ере до скоро половине IV века, односно више од три столећа. Новчићи потичу из разних ковница: Рима, Стобија, Никеје, Кизика, Антиохије и локалне ковнице у Виминацијуму, што сведочи о мешању становништва и привредним везама Горње Мезије са другим провицијама Царства. Тако дugo постојање римске *aquaе* сигурно је за собом оставило више материјалних трагова, међутим, где се они налазе и шта садрже није познато јер археолошка истраживања нису вршена.

Знатна количина новчића нађених у изворима и базену потиче од тада распострањеног обичаја да се ситан новац баца или оставља у извор и базен као вотивни дар. У старом Риму тај обичај је био познат под именом *stipem iacere*. Обичај се касније пренео у хришћански период, а у нешто изменјеном облику задржао се до наших дана. Бачени новчићи у извор лековите воде представљали су жртвени дар заштитнику извора, каквом божанству, нимфама и вилама. То је био жртвени обичај, дар као захвалност или молба за излечење.

³ Балдуин Сариа, *Археолошке белешке*, Старијар, Београд 1924.

Старо име римске бање у Врњцима, нажалост, није поznато, иако је оно за толике деценије коришћења свакако постојало. Према једној претпоставци, што је у ово доба иначе било често, римски назив ове аљуае могао је настати по имену божанства коме је извор био посвећен. Како је на овом извору топла минерална вода долазила из дубине земље и мирисала на сумпор, веровало се да истиче из подземног света, да је дар бога Оркуса за излечење људи, па је названа *Aqua Orcitae* то јест Оркусове воде. Наравно, то је само претпоставка, али без научних доказа. Археолошки налази и проучавања бројних бања у Римском Царству потврђују да су ове бање редовно имале уређене и одржаване изворе лековите минералне воде, а често и базене за купање. Поред тога у њима је било омањих насеља за смештај људи на лечењу. Наравно, величина бања била је врло различита. Готово по правилу, веће и чувеније бање биле су у Италији и развијенијим провинцијама Галији и Германији. У удаљеним и мање значајним провинцијама, каква је била полуварварска Горња Мезија, бање су биле мање. Истраживања су такође показала да су насеља уз минералне изворе готово по правилу остајала само лечилишта и да су се веома ретко претварала у војне, административне или привредне центре. Стога су бањска насеља била просторно мала.

Пут је од римске бање прилазио Западној Морави и код ушћа Попинске реке излазио на њену обалу. Ту је био почетак Трстеничког теснаца, или, сутеске, где се Западна Морава, макар накратко провлачила између огранака Татарне и Варошких планина. На читавом путу од Краљева до Крушевца Трстенички теснац је представљао најзначајнију војну и стратегијску тачку, идеално место за контролу саобраћаја и прелаза преко реке у стару постојбину Трибала, као и увид у промет робе. Врло је вероватно да је овде у Стражби, на десној обали реке, постојало римско утврђење, а на другој обали, на брегу, јошједно на чијим је темељима у XV веку подигнут град Грабовац. Између тих војних утврда био је мост за прелаз преко реке. Наравно, ово је само претпоставка, док је нови налази не потврде или одбаце. Ипак, постојање римских темеља на којима је касније изграђено

војно утврђење у Грабовцу и спорадични налази римске материјалне културе у Стражби, чине такву претпоставку логичном.

Даље на исток пут је ишао долином Западне Мораве до њеног спајања са Јужном Моравом куда је пролазио *via militaris*. И на овом делу пута било је мањих утврђења и станица ради безбедности саобраћаја, али од њих нема видљивих трагова, нити су вршена систематска археолошка истраживања. Врло је вероватно да је и део средњовековног града кнеза Лазара у Крушевцу саздан на темељима римског утврђења. То нарочито важи за главну градску кулу, тј. Донжон кулу, у чијој градњи су откривени елементи римског начина зидања.

ПОСТАНАК НАСЕЉА

Инвазија варвара | Пад Западног Римског Царства | Насељавање Словена | Западно Поморавље у саставу средњовековне Србије | Доба кнеза Лазара Хребельановића | Оснивање насеља | Први писани помен | Пад под Турке | Социјални положај хришћанске раје | Феудалне обавезе

Велике германске сеобе и дуготрајни напади мноштва варвара довели су у V веку до пада западног дела Римског Царства, тако да су простране територије дошли под власт Визигота, Вандала, Острогота, Бургунда, Франака и Англо-саксонаца. Иако је и сама била изложена сличним притисцима, источна половина Царства, нама познатија под именом Византија, успела је да се одржи јошхиљаду година. Осим Персијанаца и касније Турака који су Византију угрожавали са азијске стране, границе на Сави и Дунаву нападали су Готи, Хуни, Авари и Словени. У заједници са другим народима, посебно Аварима, Словени су прелазили у Византију и током VI и VII века и за стално настанили знатан део Балкана. Племена Срба, што је био случај и са осталима, била су принуђена да дugo признају врховну власт Византије. После бројних неуспелих покушаја, Срби су крајем XII века, за време владавине великог жупана Стевана Немање, успели да образују своју независну државу. У то доба, поред осталог, Немања је освојио и својој држави присјединио крајеве око Лепенице, Белице и жупу Лесвач. Тада је и читаво Западно Поморавље ушло у састав српске државе, у којој је остало до пада Смедерева под турску власт, када је престала да постоји Српска Деспотовина.

Како је спољна политика владара из династије Немањића била усмерена према југу у борби за византијско наслеђе, област Западног Поморавља готово се и не помиње. Због тога су и наша знања о овим крајевима у XIII и XVI веку оскудна. После смрти цара Стефана Душана и феудалне анархије која је ослабила државу, а нарочито после тешког пораза на Марици 1371. године, политичка ситуација се из основа мења и северни крајеви Србије добијају све већи значај. То је била последица све веће турске опасности. Један од до тада удеоних обласних старешина, кнез Лазар Хребельјанович у намери да консолидује остатак државе и припреми је за снажнији отпор Турцима, премешта политички центар земље из угроженог југа на сигурунији север. У Западном По-

морављу кнез Лазар подиже утврђену престоницу Крушевца и окупља око себе српску властелу која је имала исте политичке назоре. Од тада почиње период наглог успона моравске Србије, ничу нова насеља међу којима и насеље у Трстеничком теснацу.

У писаним историјским изворима насеље Трстеник се први пут помиње 1381. године у даровници кнеза Лазара Хребельановића својој задужбини и гробној цркви Раванице. У повељи се, поред осталог, наводи да ктитор поклања цркви села Трстеник, Рибник и Велуће. Иако је запис кратак, јасно се дефинишу села Рибник и Велуће јер и данас постоје на истим локацијама и под готово истим називима. Када је у питању насеље Трстеник не може се тачно одредити да ли је реч о селу Стари Трстеник, или о насељу у моравском теснацу, које је свакако по постанку млађе. Без обзира на могућу недоумицу прихваћено је да се у овом случају ради о селу у моравском теснацу, односно данашњем граду Трстенику. Име Трстеник спада у групу фитонима, односно назива који су настали по карактеристичној вегетацији у самом месту или на ужем подручју. Поред Западне Мораве има мочварних терена обраслих трском или другим барским биљем, па су насеља на таквим местима добила одговарајућа имена. Осим Трстеника, у овом крају, као и у читавој Србији, има више имена насеља насталих по карактеристичном биљу: Грабовац, Лозна, Дренова, Бресно Поље, Брезовица и Јасиковица. Има мишљења да су Трстенику име дали досељеници из места истог назива на Косову. То је теоријски могуће, с обзиром да је код нас због честих ратних пустошења било масовних миграција становништва. Има бројних примера таквог преношења имена места из старе у нову постојбину. У широј околини Трстеника тако су настали називи села Вранеши, Подунавци и Курилово. Ипак, мало је вероватно да су у нас пре битке на Косову пољу биле миграције таквих размера. Могућа је и претпоставка да су први становници насеља у моравском теснацу били дошљаци из Старог Трстеника који су принудно пресељени.

Време настанка Трстеника није ближе познато, нити се према расположивим историјским изворима може са сигурношћу одредити. Извесно је да у доба владавине династије

Немањића на овом месту није постојало насеље таквог имена. На млађе порекло места указује постојање села Стари Трстеник, које је очито настало раније од истоименог насеља у моравском теснацу. Изгледа, највероватнија претпоставка да је Трстеник настао између 1371. и 1380. године. Поставља се питање са кога места је вршена контрола саобраћаја и прелаз преко реке пре настанка Трстеника. Свакако је на простору кратког моравског теснаца постојало такво контролно место, односно насеље, али претпоставља се да се оно налазило на локацији данашње Стражбе. Српски извори такво насеље не помињу. Међутим, у једном турском документу из 1476. године наводи се мање насеље, одакле се вршио јавни превоз преко реке. Сасвим је могуће да је из тог места вршено обезбеђење саобраћаја у моравском теснацу. Ово насеље, које се именом наводи у турским писаним изворима, налазило се на готово истом месту где је, много векова раније, био римски војни логор.

Трстеничко насеље се врло брзо развијало. За релативно кратко време оно је, у локалним размерама, постало знатно место, како по броју домаца и становника, тако и по економској снази. Стога је Трстеник, нешто мало касније, добио и право да се у њему одржавају панаћури, једини на простору од Краљева до Крушевца, што га је учинило привредним центром ближе околине. Иако је насеље, с обзиром на свој положај, донекле оскудевало у обрадивим површинама, становници Трстеника углавном су били земљорадници, али је било и неколико занатлија. Значај места и његов углед нарочито су порасли подизањем оближњег манастира Љубостиње и утврђења Грабовац.

ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

Подаци у дефтерима | У саставу војничког добра – зеамета | Број
домова и становника | Привреда | Производња житарица |
Виногради | Врста и висина пореза | Јавни прелез преко Западне
Мораве | Право на панађур

Осим помена у даровној повељи кнеза Лазара из 1381. године, о Трстенику нема више никаквих података како у периоду до битка на Косову пољу, тако и за све време трајања Српске Деспотовине. После релативно кратког, али политички бурног периода после битке на Косову пољу, а нарочито од друге деценије XV века, турски упади у српске земље постају све жешћи. Деспоти Стефан Лазаревић и његов наследник Ђурађ Бранковић вештом политиком двојног вазалства успели су да одрже Српску Деспотовину још седам деценија после битке на Косову пољу, али не и да спрече даљи продор Турака. Из године у годину турски налети јасно су показивали њихове освајачке намере. Они су долазили од Ниша долином Јужне Мораве, из Топлице кроз Јанкову клисуру и преко Косова поља узаном долином Ибра. Старешина скопског крајишта, санџакбег Иса-бег Исаковић, провалио је 1455. године преко Косова поља и освојио крајеве у долини реке Раше. Ту, у непосредној близини некадашњег седишта великог жупана Стевана Немање, тврдог града Раса, Иса-бег је основао *Yeni Bazar*, данашњи Нови Пазар, касније значајан турски привредни, административни и војни центар.⁴ Био је то сигуран знак и претећа опомена на турске освајачке намере, односно на њихову решеност да се овде стално настане. Исте године Турци су долином Ибра, преко стarih рударских центара, продрли на север и трајно заузели делове Подибра и Западног Поморавља. Тада су под турску власт пала и два села трстеничке општине, Попина и Дубље. Том приликом турци су освојили и више насеља у суседној општини Врњачка Бања: Грачац, Ново Село, Врњце, Гоч и Предоле. Ових седам села проглашени су за царски хас, односно султаново апанажко добро. Тај статус ова насеља су

⁴ Хатиџа Чар Дринда, *Оснивање Новог Пазара*, Новопазарски зборник бр. 8, Нови Пазар, 1984, стр. 77-78.

задржала за читаво време турске владавине. После пада Смедерева 1459. године, када је престала да постоји српска средњовековна држава, под власт Турака су дошла сва насеља трстеничке општине.

Освојене земље Турци су организовали у војно управне области, тзв. санџаке. Првобитно санџак је означавао заставу око које су се скupљали војници под старешинством санџакбега, управника војне области. Највећи део Србије чинио је Смедеревски санџак, касније Београдски пашалук. Остали делови Србије били су у саставу разних санџака: Крушевачког, Видинског, Софијског, Босанског, Вучитрнског, Призренског и Зворничког. Територија општине Трстеник припадала је Смедеревском санџаку, осим села Попине и Дубља која су била у границама Новопазарског санџака, касније Босанског пашалука.

Санџаци су се делили у мање административне јединице, тзв. нахије. Села трстеничке општине на десној обали Западне Мораве била су у нахији Маглич, која се тако називала по старој тврђави у клисури Ибра где је било њено седиште. Касније, кад је Маглич изгубио свој некадашњи значај, седиште нахије је пренето у Пожегу, а затим у Чачак. Стога се и нахија називала Пожешка и Чачанска. Ова нахија захватала је насеља на десној обали Западне Мораве од Пожешке котлине до Бресног Поља. Насеља на левој обали Западне Мораве била су у нахији Рудник, а два села на десној обали Западне Мораве Попина и Дубље, у Јошаничкој нахији.

У освојеним замљама Турци су завели феудални поредак и свој аграрно-правни систем. Земља је била подељена на хасове, тимаре и зеамете (турски: *Ziamet, zeamet*). Тимари и зеамети су били добра војничког сталежа, а хас је државна земља, односно апанажно имање султана. По правилу, тимар је био мање војничко добро које је давало годишњи приход од 20 хиљада акчи, док је зеамет био знатно већи и доносио је приход између 20 и 100 хиљада акчи. Тимар је могао да има једно или више села, зависно од њихове величине и броја кућа. Коришћење ових добара било је условљено војном службом уживаоца прихода, одржавањем унутрашње без-

бедности и надзора над становништвом. Хасове је могао користити директно султан преко својих надзорника (еми-на), или их је давао у закуп као мукаде и малићане, а често су приходима са оваквих добара били награђивани виши вели-кодостојници, везири, санџакбекови, муселими и други.

Приходи војничког сталежа убирани са тимара и зеамета, као и приходи са хасова, били су засновани на обавезама покореног становништва, у овом случају српске хришћанске раје. Зависно од места, времена и свог правног статуса у турском друштву, раја је плаћала три врсте дажбина:

- давање на основу шеријата, тј. верског права муслимана,
- законске и обичајне дажбине и
- ванредне дажбине.

Најпознатија шеријатска обавеза и основни државни приход од поданика муслимана био је харак. Харак је плаћан у новцу једном годишње. Плаћао га је сваки здрав и за рад способан мушкарац од 7 до 80 година, изузев „сакатих, слепих и бесомучних“. Хришћани који су примили ислам или су били припадници неког турског војног сталежа нису плаћали харак.

Ушур, у народу много познатији као десетак, је шеријатска прописана натурална дажбина од житарица, винограда, воћа, кошница и поврћа. По правилу, ушур је износио десети део убране летине. Десетак је даван у натури, а касније и у новцу према тржишној вредности десетака.

Законске и обичајне обавезе раје биле су разне новчане таксе. Спенџа је била такса за обраду туђе земље, такса се плаћала на овце, свиње, за коришћење жира, за испашу и појилиште, на воденице и ваљалице, на приход од превоза скелом, приликом склапања брака, на бачве, на дрва и сено, за издавање тапија на коришћење земље, на повртњак изван окућнице итд.

Ванредне дажбине и обичајни терети давали су се у натури, новцу или кулуку (авариз). То су били државни приходи и они су врло ретко завођени, изгледа само до краја XVI века.

Наравно, дажбине нису биле свуда исте и увек једнаке. Врста дажбина, а често и висина, зависиле су од места, времена и правног статуса обvezника који је дажбине плаћао. У селима око Трстеника по свом друштвеном положају становништво је било подељено у три групе. Једну, најбројнију групу, чинила је обична хришћанска раја која је плаћала највеће дажбине, другу групу чинили су у прво време турске владавине влашки сточари, а у трећу групу спадало је становништво оних насеља која су се налазила на царским хасовима, односно мукадама. У обичну хришћанску рају спадали су житељи Трстеника, досељених влаха било је у Почековини, Старом Трстенику, Горњој Црнишави и Лопашу, док су царском хасу, тј. мукадама припадала села Дубље и Попина у саставу Новопазарске мукаде и Рибник са неким деловима суседних села у саставу Пожешке мукаде.

Хришћанске раје плаћала је највеће дажбине, оне на основу шеријата, затим, законске и обичајне и ванредне.

Обавезама сељака који су живели у селима на царским добрима, односно мукадама и малићанима, прецизних података нема. Извесно је да су сељачке обавезе на мукадама биле различите, негде веће, а негде мање. Ипак, сматра се да су те обавезе биле врло сличне обавезама обичне хришћанске раје ван мукаде, или нешто мало мање.

Досељени влашки сточари, којих у околини Трстеника није било много, уживали су посебан социјални положај и пореске олакшице. Повлашћени положај они су добили стога што нису пружали отпор турском освајању и вршили су неке службе у корист државе. Ипак, такав статус они су уживали врло кратко време, а затим су постепено претварани у обичну земљорадничку рају. У почетку они су имали територијални имунитет са неком врстом самоуправе под својим кнезом и примићурима, уживали су слободу кретања и нису могли бити додељени уживаоцима тимара и зеамета. Укупан годишњи износ давања једне влашке куће називао се „филурија“. ⁵ Поред тога Власи су били у обавези да чувају

⁵ „Филурија“ је заправо био порез који су плаћали Власи. Ова реч изведена је од назива италијанског златника „фиорина“ који се од XIII века ковао у Фиренци и који је био цењен. Како је влашка кућа годишње плаћала дажбине у вредности од 92 акче, колико је тада вредео фиорин, влашке обавезе назване су „филурија“.

области које су насељавали, да на сваких пет кућа дају по једног человека за полувојну службу (петник), а на сваких педесет кућа дају по једно лице на службу код санџакбега (коморница). Било је уобичајено да две трећине пореза Власи плаћају око Божића, а једну на Ђурђевдан. Иначе, Власи који су били досељени у област подибра и Западног Поморавља, махом су већ били словенизирани. У наше крајеве они су досељавани претежно с југа, из Старог Влаха, горње Дрине, Херцеговине, Црне Горе и Босне.

Занимљиво је да у околини Трстеника није било тзв. дербенцијских села. Према тадашњем турском закону (адети дербенд), делови пута који су пролазили кроз клисуре, теснаце, густе шуме и преко опасних и страшних места, морали су да буду чувани како би били безбедни од напада хајдука и разбојника. Стражарску службу на таквим местима вршили су житељи најближих села. Та села називана су дербенд, а стражари дербенције. Стражари су на таквим местима ударањем у бубањ оглашавали путницима да је про-лаз безбедан. Због вршења стражарске службе, дербенцијска села уживала су не мале пореске олакшице.⁶

⁶ Д. Бојанић, Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област. О влашким обавезама. Име Власи првобитно је означавало староседеоце Балкане, односно романизоване Илире и Трачане. Византици су их називали Валахос, а Германи Валхос. Зависно од места Словени су их називали Моровласи, Каравласи, Аромуни, у Македонији и Албанији Цинцари, у Грчкој Каракапани а у Истри Ђићи. У северним областима (некадашња Римска провинција Дакија) од њих је формирана румунска нација. Влахе помиње и Душанов законик.

ТРСТЕНИК У ТУРСКИМ ПОПИСНИМ КЊИГАМА – ДЕФТЕРИМА

У првом катастарском попису Смедеревског санџака извршеном под султаном Мехмедом II Освајачем 1476. године | У другом попису Смедеревског санџака под султаном Селимом I Окрутним 1516. године | У трећем сумарном попису Смедеревског санџака под султаном Сулејманом II Законодавцем из 1523-25. године | У четвртом попису влаха настањених у Смедеревском санџаку под султаном Сулејманом II Законодавцем издатом око 1528. године | У петом попису Смедеревског санџака под султаном Сулејманом II Законодавцем из 1540. године | У шестом катастарском попису Смедеревског санџака под султаном Муратом III из 1574. године

За проучавање и разумевање општег положаја српског народа под рурском влашћу, посебно његовог социјалног и неавног статуса, прворазредне изворе пружају турски катастарски пописи, тзв. дефтери. Ови пописи свакако имају узор у византијским пописним књигама – практицима, у које је брижљиво била уношена имовина становништва и на основу тога одређивана висина пореза.

Турска централна власт вршила је катастарске пописе појединих делова државе или читавог Царства, стога што је желела да има тачан увид у своје поседе и приходе са њих. Даље, пописом је утврђиван статус становништва и његови приходи, па је на основу тога одређиван порез. Пописом је вршена и контрола домаће феудалне класе, тј. војничког сталежа као уживаоца дела прихода са тимара и зеамета. Утврђивани су приходи ове друштвене класе, основне војне снаге земље и према томе одређиване и њене обавезе. Пописи су преузимани периодично и по наредби султана. За вршење пописа именована је посебна комисија коју су сачињавали повереник за попис (емин) и писар (катиб). Емин је по правилу био правник, добар познавалац шеријатског права и законских прописа. Први попис Смедеревског санџака извршен је убрзо по паду Смедерева, већ 1476. године. Турске пописне катастарске књиге познате су под именом дефтери, по грчкој речи *δεφτήρος* што значи књига. Ову реч Турци су преузели од Византије.

Попис је вршен тако што је у дефтер прво уписиван назив насеља, нахија у којој се налази, а често име спахије уживаоца ренте, затим, број хришћанских домаова и муслиманских уколико их је било, лична имена одраслих мушкараца са именом оца, поименице удовице, брачно и здравствено стање, правни статус насеља, добра у колективној својини, као воденице, ваљалице и сл. У дефтер је уписиван износ годишњег пореза појединачно по врстама и збирни износ. Порез је одређиван на основу шеријата, законских прописа и обичајних права како је затечено у време доласка Турака. Порез је плаћан у натури и новцу. У дефтере није уношена главарина (цизија) ни ванредни намети.

Основна новчана јединица за обрачун пореза била ја акча или аспра. То је био турски сребрни новац који је постепено или стално губио вредност јер је садржавао све мање племенитог метала. На пример, у почетку је држава од 350 грама сребра ковала 400 акчи, а касније 800 комада. Тако је један дукат најпре вредео 40 акчи, а затим 80. За одређивање количина натуралних дажбина у житу, јечму, зоби и слично, као мера служило је лукно,⁷ или мерица, која је садржавала у нашим крајевима око 200 килограма, док је мера за вино (ширу) и друге течности била медра⁸ или ведро, које је садржавало 56 литара.

Пред почетак пописа уживаоци тимара или земета били су дужни да пописној комисији покажу берат, односно писмену потврду свог права на посед и да пред комисију доведу све одрасле и за рад способне мушкарце и остале пореске обвезнице. Затим је, по процени емина, у дефтер уписано све што је за опорезивање релевантно, тј. имовина насеља од које је зависила висина годишњег пореза.

Прави катайастарски йојис Смедеревског санџака извршен је наредбом султана Мехмеда II Освајача 1476. година. То је био детаљни или поименички попис. Овом дефтеру недостаје уводни део, тако да нису позната имена повереника за попис и његовог писара. Важно је напоменути да се у том дефтеру налази први помен Трстеника за време владавине Турака. Насеље је уписано под данашњим именом и о њему су дати подаци о броју домаћина, житељима, привреди и дажбинама. То је први потпунији опис Трстеника од његовог оснивања. Осим Трстеника у дефтер су уписана и оближња насеља Почековина, Јасиковица, Стопања, Стари Трстеник, Горња Црнишава и Лопаш. Поред тога описана су и села Броска и Војин Брод чију локацију није могуће одредити, али се може претпоставити да су се налазила мало узводније од Трстеника, на источном улазу у моравски теснац.

⁷ Лукно је српска мера за житарице коју су Турци преузели и уне и унели у свој систем мера. Његова тежина је била различита од санџака до санџака. У Смедеревском санџаку лукно је имало 180 или 205, а катkad и читавих 248 килограма. Овде је обрачун вршен према средњој вредности.

⁸ Медра је назив мере за вино која се употребљавала у европском делу Турске. Њена запремина је била различита. У Смедеревском санџаку она је била равна ведру и садржавала је 56 литара.

Други йојис Смедеревској санџака извршен је наредбом султана Селима I Округног 1516. године, о чему је састављен опширан дефтер. Повереник пописа био је Махмуд бен Абдулвахид, док име писара није наведено. У овај дефтер уписан је само Трстеник, а не и друга насеља у околини.

Трећи йојис Смедеревској санџака био је сумаран или збирни. Извршен је наредбом султана Сулејмана II Законодавца око 1523-25. године. У дефтер су били унети Трстеник и Јасиковица.

Четвртий йојисни дефтер садржи податке о поименичном попису влаха настањених у Смедеревском санџаку. По наредби султана Сулејмана II Законодавца овај попис су извршили кадија Фетхулах и писар дервиш Сехи око 1528. године. У овом дефтеру нема уписаних села из трстеничког краја, с обзиром да тада у њима није било влаха.

Пети дејашњи йојис Смедеревској санџака обављен је по наредби султана Сулејмана II 1540. године. Повереник пописа био је Али бен Хизир, док име његовог писара није познато. У дефтер је уписан само Трстеник.

Шести дејашњи йојис Смедеревској санџака извршен је на захтев султана Мурата III 1574. године. Лист са именима смина и писара недостаје. У овај дефтер унети су Трстеник, Почековина, Стари Трстеник и Горња и Доња Црнишава.⁹

Осим наведених пописних дефтера за наше крајеве, издатих током XV и XVI века, и касније су такође вршени катастарски пописи. Нажалост, иако представљају драгоцене историјске изворе, још увек нису доступни за коришћење. Изучавање те грађе донеће нова сазнања о стању нашег народа у XVII и XVIII веку.

Трстеник се, како је већ наведено, у турским писаним изворима први пут помиње и о њему се даје мноштво података у првом пописном дефтеру Смедеревског санџака 1476. године. Овај катастарски попис обављен је релативно брзо после турског освајања. Циљ пописа био је да се изврши нека врста инвентара и утврди имовина новоосвојених територија као основа за опорезивање, организацију административне

⁹ Ахмед Аличић, *Турски катастарски йојиси неких подручја Зајадне Србије XV и XVI век, књижица I-III*, Чачак, 1985.

власти, судске управе и војнофеудалног система. У дефтеру је Трстеник уписан под данашњим именом као село у нахији Маглич и кадилуку Брвеник.¹⁰ Насеље је било у саставу већег војничког добра, тзв. зеамета, које се у дефтеру водило под називом Лепеница. У уводном делу дефтера назначено је како је зеамет Лепеница познат под именом субашилук Трстеник, јер је, вероватно, у овом насељу неко време проводио надзорник који је надгледао убирање пореза за читав посед. Уживалац прихода са читавог зеамета био је извесни Мустафа-бег Чашнигир, који је вероватно живео у Смедереву и био у служби смедеревског санџакбека Мехмед-бека Минетоглуа. Нема никакве сумње да је Минетоглу био на високом положају с обзиром да је уживао високе приходе са војничког добра.¹¹

Зеамет Лепеница, или субашилук Трстеник, састојао се од 14 села, три опустела насеља, која су становници из разних разлога напустили, имао је 414 дома и 4 удовичке куће и приближно око 3.000 становника. То су били све домови српске хришћанске раје.

Зеамет Лепеница је обухватао јоштри мања села у којима није било Срба, у њима је становала група влашких пастирских породица. За влахе је у дефтеру изричito записано да се од њих не узимају никакве дажбине. Ова влашка села у дефтеру су унета под именима Камењар, Лука и Сливица. Локације тих села не могу се одредити. Назив Камењар подсећа на данашње село Камењачу, Сливица је неко село Шљивица, док је Лука непозната. У нешем крају назив насеља комбинован са речју Лука имало је у средњем веку само село Заклопите Луке, које се налази на путу западно од села Врбе према Краљеву. Ипак, ово је само претпоставка.

¹⁰ Кадилук је надлежно подручје једног кадије, тј. судије.

¹¹ У Смедеревском санџаку било је тада 11 зеамета и близу 200 тимара. Уживаоци прихода са тих војних имања били су муслимани, њих 75, али је међу њима било и 84 Срба хришћана, којима је остављен стари друштвени положај јер се нису противили турској власти. Ипак, њих је из године у годину било све мање. Неки су избегли преко Саве и Дунава, мали број је примио ислам и на крају сви су замењени муслиманима.

Насеља земајући Лепеница нису била на окупу, у близини једно другом, већ су била расута на широком простору. Земајући су чинила следећа насеља:

- Косорићи (данас Косјерић),
- Трстеник (данас Трстеник),
- Броска (неодређено),
- Војин Брод (неодређено),
- Чучовина (непознато),
- Јасиковица (данас Јасиковица),
- Стопања (данас Стопања),
- Лазица (непознато),
- Бохнија (непознато),
- Доња Дренова (непознато),
- Кртица (непознато),
- Шајин (непознато),
- Тимуча (непознато).

Приликом обављања катастарског пописа и уношења података у дефтер корисници прихода ових добара били су обавезни да пред пописну комисију доведу све пунолетне радно способне становнике и удовице које су водиле домаћинства. Ови порески обvezници из једног села уписивани су у дефтер тако што је прво записивано њихово лично име, затим, име оца или неког ближег сродника.¹² Порез је био колективан, што значи да је одређиван за цело насеље. Наравно, нека давања, као што је била *исленаца* су зависила од броја становника.

Ево имена житеља Трстеника која су записана у дефтер приликом пописа насеља 1476. године:

- Нико, син Лукача,
- Раје, његов брат,
- Јован, његов други брат,
- Радич, дошљак,
- Радован, син Маравца,
- Радул, син Богдана,
- Радивој, његов брат,

¹² У то време код обичног становништва готово и није било презимена.

- Радосав, његов брат,
- Радоња, ...
- Вук, његов син,
- Степан, син Ковача,¹³
- Радован, његов брат,
- Јован, син Радојка,
- Иван, његов брат,
- Радован, његов други брат,
- Вук Сиворчић,
- Продан, син Радула,
- Степан, син Вукашина,
- Јован, његов брат,
- Рајиша, његов други брат,
- поп Радосав,¹⁴
- Радош, син Петре,
- Рајич, његов брат,
- Нико, син Брајића,
- Радосав, његов син,
- Димитрије, син Марића,
- Радич, син Прибила,
- Радохна, његов син,
- Радован, његов други син,
- Петриј, кројач,
- Ђурађ, син Ужичанина,
- Радосав, његов син,
- Степан, његов други син,
- Радоња, његов други син,
- Радич, син Суше,
- Нико, син Радосала,
- Неђо, син Николе,
- Ђуркан, син Миле,
- Оливер, његов син,
- Никола, његов други син,
- Никола, његов брат,
- Тодор, син Рајише,

¹³ У овом случају очигледно је да се не ради о личном имену Ковач, већ о занатлији (ковачу).

¹⁴ У трстенику је тада свакако постојала црква, али њена локација није утврђена.

- Богдан, син Рудана,
- Радивој, син Брестовица,
- Раденко, син Данића,
- Никола, његов син,
- Вукашин, шура Брајана,
- Вукашин, син Радивоја,
- Нико, син Бојића,
- Нико, син Грубача,
- Богдан, син Ненада,
- Радосав, његов син,
- Раја, његов други син,
- Петко, син Иветића,
- Никола, син Раденка,
- Радосав, син Радивоја,
- Цветко, син Костадина,
- Никола, његов син,
- Радоња, дошлац,
- Јован, његов син,
- Михаил, његов други син,
- Добривоје, син Владоте,
- Видач, његов син,
- Вуксан, ковач,
- Стојан, син Дабижива,
- Радохна, син Ђурђевића.

Према катастарском попису Трстеник је 1476. године имао 66 сеоских кућа. У колективном власништву насеља била су и два млина која су, према висини дужбина, радила преко целе године. Свакако да је реч о воденицима поточарама. Ваљалица није било. У дефтер је уписан и један виноград, такође нека врста заједничког власништва, али је наведено да је запуштен. Запуштене су биле и неке њиве за које је уписано да су раније биле настањене Трстеничанима, али да су се они одселили, а њиве су запуштене. Веома је занимљив запис да су Трстеничани „изграђивали лађе“, како је у дефтеру дословно записано. Била су то дрвена пловила прилагођена условима реке и намени, разне врсте чунова, катрге, чамци, скеле и слично, која су служила за превоз људи, стоке и робе. У дефтеру нема навода да су житељи Трстеника обављали јавни превоз преко Западне Мораве, нити је насеље за вршење те делатности задужено порезом. Јавни превоз се обављао са другог места.

Према историјској демографији, а на основу броја сеоских кућа, Трстеник је тада имао 450-500 становника и сви су били српска хришћанска раја. Увом делу Западног Поморавља Трстеник је био највеће село, како по броју кућа и житеља, тако и по економској снази, што се види по износу пореског задужења. По свој прилици Трстеник је био поштетићен већих ратних пустушења приликом турских пљачкашких упада у Србију, јер је, на неки начин, био изван путева куда су пролазиле освајачке хорде. Многа насеља у околини Крушевца и Краљева била су тада сасвим разорена, а становништво је избегло на север или у оближње планине. Треба имати на уму да се ради о општем стању насеља какво је било тек 17 година после пада Смедерева, што је свакако кратак период за потпун опоравак.

У делу дефтера где се говори о дажбинама насеља види се да је Трстеник, осим државних пореза, плаћао ове врсте феудалних ренти:

- Лични порез, тзв. *исиенцу* или *сиенцу* и то у готовом новцу.
- Десетину, или *ишур*, од житарица, винограда и всевише ратарских прихода. Десетина је плаћана у натури.
- Остале, углавном мања задужења, таксе и глобе су плаћане у готовом новцу.

Према процени катастарског прихода хришћанске раје у Трстенику пописна комисија је у дефтер насељу уписала следеће појединачне пореске обавезе:

1. *на име исиенце за 66 мушкира сјособна за јар 25 акчи од особе, укупно 1650 акчи;*
2. *порез на два млина која су радила преко целе године, јар 30 акчи сваки, свега 60 акчи;*
3. *на има десетине или ишура од приноса ишенице 189 лукана, односно мерница ишенице, што је износило око 38.700 килограма. Свака мерница вредела је 12 асира, шако га је вредност ове дажбине била 2.268 акчи;*
4. *десетина од приноса јечма у количини од 81 мернице, око 16.500 килограма, у вредности од 648 акчи;*
5. *једна мерница ражи као десетина од приноса у вредности од 8 акчи;*

6. десетина од приноса зоби у количини од 20 мерница и вредносћи 120 акчи;
7. порез на приход од кошнице 48 акчи;
8. порез од прихода на воће 30 акчи;
9. порез на конойље 22 акче;
10. десетина приноса од портфа у вредносћи од 58 акчи;
11. порез на коришћење ливада и шума, тзв. праварина и дрварина 340 акчи;
12. порез на коришћење сеоског гувна 240 акчи;
13. порез на свиње 87 акчи;¹⁵
14. десетина од приноса виноћрага у количини од 338 „мерди“ шире, односно слатког непреврело вина, мешавине. Мешавина или ведрица садржавала је 56 литара течности, што значи да је укупна количина десетка износила 19 тона слатког вина у вредносћи 2.704 акче.

Тако је укупан годишњи износ феудалних дажбина насеља Трстеник по дефтеру из 1476. износио 8.283 акче, или 125 акчи по сеоској кући.¹⁶ Судећи по износу десетка, Трстеник је тада производио око 550 тона житарица и око 200 тона слатког вина.

Осим Трстеника и још неколико села из овог краја, која су наведена у саставу земета Лепеница, у дефтеру из 1476. године, помињу се и насеља Стари Трстеник, Горња Црнишава, Почековина (записано Почуковина) и Лопаш (записано Лубаш). У дефтеру је изричito наглашено да у тим селima живе Власи и да они припадају зајму, односно уживаоцу земета Лепеница. Иначе, та села су била царски хас, односно султаново апанажно добро. Према дефтеру Власи зајма Лепенице били су ослобођени плаћања свих дажбина, у овом случају „филурије“.

¹⁵ Ова обавеза се називала „ресум од Божића“ и под њом се подразумевала новчана дажбина од једне акче за прасе или свињу које су Срби клали за Божић.

¹⁶ Феудалне ренте у време владавине Турака, бар у првим деценијама, биле су мање него обавезе српских сељака, кметова, за време династије Немањића. То је трајало док је турска централна власт чврсто држала све провинције под контролом. Кад је Турска почела да слаби у пограничним областима дошло је до феудалне анархије, мита и корупције, тако да је стање покорених народа постајало све горе.

У наведеним насељима живео је следећи број влашких сеоских породица:

- у Лопашу седам кућа влаха, са око 50 житеља,
- у Почековини 28 кућа влаха са око 200 житеља,
- у Црнишави 31 кућа са око 220 житеља,
- у Старом Трстенику 24 куће са око 160 житеља.

Треба нагласити да је Трстеник, иако у овом попису сврстан у зеамет Лепеницу, у ствари имао статус тимара, односно мањег војничког добра и да је, зависно од потреба, могао бити изузет из зеамета и додељен на коришћење спахији.

Врло су занимљива два насеља записана у овом дефтеру. То су Војин Брод и Броска. Њихова локација се не може прецизно утврдити, али постоје разлози за логичну претпоставку где су се ова села налазила и каква је била њихова судбина. Име Војин Брод указује да је село морало бити тик уз реку и то на месту где се она при нормалном водостају може прегазити. Како је записано да Војин Брод припада нахији Маглич, то значи да се насеље налазило на десној обали Западне Мораве. У дефтеру даље стоји да је село сасвим пусто, да су његови сељани раније правили лађе и „да сада раде у селима Лукар и Броска и ту су уписані“. Село Броску Турци су затекли настањено и у пописном дефтеру записали као насеље које припада нахији Маглич, а као тимар у саставу зеамета Лепеница. Такав је био и статус Трстеника. Броска је имала 29 сеоских кућа, око 200 становника и један млин који је радио целе године. Записано је да сељани „израђују лађе на реци Морави“. Броска је била знатно мање насеље од Трстеника и плаћала је годишњи порез 3.026 акчи. Ту је био и тзв. гечид, односно јавни прелаз преко реке скелом. Такса на приходе од скеларине, или како је у пописној књизи записано „такса на лађу“, износила је за насеље Броску 500 акчи. Можемо да претпоставимо колики је био промет на овој скели, када је скела на Ибру код данашњег Краљева давала порез од само 250 акчи. Занимљиво је да у дефтеру међу пописаним житељима Броске налазимо извесног Радосава Дубичанина, очигледно досељеника из оближњег Дубича, села трстеничког краја.¹⁷

¹⁷ А. Аличић, *Наведено дело*, книга I, Детаљни попис Смедеревског санџака 1476. године.

Све наведене чињенице указују на реалну претпоставку да су села Војин Брод и Броска била у суседству Трстеника, у моравском теснацу. Највероватније је да су ова насеља била у западном делу садашње Осаонице, на потесу Стражбе, ушћа Попинске реке и данашњег села Штулца, које иначе турски извори не помињу. Право на обављање јавног превоза преко реке Броска је вероватно стекла много раније, у доба кнеза Лазара или српских деспота. Можда је највероватнија претпоставка да је јавни прелаз преко реке на овом месту успостављен када је подигнуто војно утврђење Грабовац. Непосредна близина утврђења омогућавала је потпуну контролу и безбедност превоза преко реке.

Приликом доласка Турци нису имали никаквог разлога да прелаз преко реке померају на друго место. То је учињено касније, када другог избора није било.

Ускоро по извршеном катастарском попису неких делова српске земље из 1476. године, у овим крајевима је поново дошло до великих ратних пустошења и миграција становништва. Наиме, тада су се распламсали мађарскотурски погранични сукоби праћени пљачкашким испадима са једне и друге стране. У тим сукобима највише је страдало локално становништво. Турци су пљачкашке упаде усмеравали на данашњу Војводину, а Мађари су харали по Босни и Србији.

С јесени 1480. године генерални капетан доње Мађарске гроф Кинижи прешао је преко Дунава и долиним Велике Мораве стигао до Крушевца, где је опустошио околину и приликом повратка повео је са собом око 60.000 српских бегунаца. У јесен идуће 1481. године окупила се била око Храма (сада Рам) на Дунаву знатна хришћанска војска коју су водили гроф Кинижи, Вук Гргуревић (Змај Огњени Вук) и заповедник београдске тврђаве Розгоњи. Хришћанска војска је прешла Дунав, разбила турску флоту и потукла војску турског заповедника тврдог града Голуџца. Хришћанска војска пљачкала је опет код Крушевца, а брза коњица деспота Вука пленила је по Западном Поморављу. При повлачењу преко Дунава војска је повела са собом 50.000 српских бегунаца са имањем и храном на колима. Ове српске бегунце Мађарски краљ Матија насељио је по околини Темишвара.¹⁸

¹⁸ Константин Јиречек, *Историја Срба*, књига I, Београд, 1952.

У циљу утврђивања новог стања после ратних пустошења, по наредби султана Селима III Окрутног, извршен је други катастарски попис Смедеревског санџака 1516. године о чему је састављен детаљни дефтер. У поређењу са стањем какво је описано у дефтеру из 1476. године попис из 1516. године пружа другачију слику. Док се у претходном дефтеру из околине Трстеника наводе седам села у овом попису поменут је само Трстеник. То је сигуран знак да у околним селима, која су раније била пописивана, српског хришћанског живља више није било, да су она била пуста, или врло ретко настањена влашко-сточарским породицама. Сvakако да је нова ситуација била последица претходних ратних пустошења. Миграције Срба нису биле у интересу Турака. Оне су умањивале радну снагу на тимарима и зеаметима, тако да су ови поседи економски слабили. Уз то, број пореских обvezника постајао је све мањи, а тиме и приходи војничког сталежа, због чега су и њихове обавезе према држави бивале мање. Турци су били принуђени да у опустеле крајеве Србије насеље претежно сточарске породице са југа, из Косова, Херцеговине, северне Црне Горе, Старог Влаха и других области. Њих су Турци насељавали на тимаре и зеамете и настојали су да од њих направе пољоприврднике и вежу их за земљу.

У дефтер из 1516. године Трстеник је уписан под својим тачним именом као село у нахији Маглич. Насеље је било у саставу зеамета који се називао Трстеник са кога је приходе уживао капуци Илијас. Осим Трстеника, зеамету су припадала и села Црнча и Горња Свињица, за која се сматра да су се налазила у долини реке Ресаве. За Горњу Свињицу је наведено да је насељена влашким сточарима и да су неки од њих отишли да живе у селу Конареву код данашњег Краљева, где је било седиште једног већег влашког „лемата“, тј. групе сточарских породица. На челу тог блашког „лемата“ био је кнез Стојан који је са оцем, претходним кнезом Богданом, синовима Селаком, Манулом, Цветком, Милошем и Николом и унуком Русилом, живео у Конареву. Сва три села зеамета Трстеник имали су укупно 107 дома, око 1.000 становника, 25 неожењених пунолетних особа, 12 удовичких кућа, 17 баштина, тј. сељачких имања, један млин, а кори-

шћене су и ливаде и обрадива земља у државном власништву. Укупан годишњи приход са земета износио је 16.101 акчу годишње.

Занимљиво је да је сав приход са земета користио само капуци Илијас, лице које је тада служило у војничкој посади тврђаве Маглич. Илијас је био „капуци“, што значи стражар на улазној капији, где је била главна кула и покретни мост, или командир страже. То је висок приход према његовом рангу, али је Илијас свакако имао и друге војне обавезе.

По овом попису село Трстеник је имало 87 дома, 21 неожењено а пунолетно лице, 13 удовичких кућа, 11 баштина и један млин, а користило је изван свог атара пет ливада и зиратну земљу на три веће парцеле. Трстеник је тада имао око 700 становника, тј. знатно више него по попису из 1476. године.

Пописна комисија је у дефтер завела ове житеље Трстеника, пунолетне радно способне мушкарце и удовице, односно све пореске обvezнике:

- Радивој, син Богдана,
- Марко, његов син,
- Ђуро, син Богдана,
- Никола, син Цветка,
- Јован, његов син,
- Ђуро, син Јована,
- Радован, син Николе,
- Тодор, његов брат,
- Радић, син Јована,
- Радоња, син Радића,
- Петар, његов син,
- Богдан, његов син,
- Јака, његов син,
- Вук, његов син,
- Миладин, његов син,
- Вук, син Раденка,
- Радивој, његов син,
- Петко, син Раденка,
- Радосав, син Николе,
- Влад, његов брат,
- Благоје, син Јована,

- Степац, његов брат,
- Радован, син Раје,
- Вук, његов син,
- Никола, син Раје,
- Радоња, његов син,
- Никола, син Петка,
- Богдан, син Тодора,
- Радоња, његов син,
- Никола, син Богдана,
- Богдан, син Ивчине,
- Стојан, његов син,
- Јака, син Јована,
- Радивој, син Јована,
- Јакивој, његов брат,
- Миладин, његов брат,
- Јако, син Вукашина,
- Радо, син Вукашина,
- Радован, његов брат,
- Радић, син Вукашина,
- Димитрије, син Радована,
- Стефан, син Ђурђа,
- Вук, његов син,
- Радован, његов син,
- Вукосав, син Стефана,
- Јован, син Радосава,
- Раденко, син Радонје,
- Петко, његов брат,
- Јован, син Петка,
- Јакиша, син Радосава, поп,¹⁹
- Марко, његов брат,
- Јован, његов брат,
- Костадин, син Степана,
- Вучерин, његов син,
- Радохна, син Степана,
- Петко, син Радована,

¹⁹ Поменути Радосав пописан је као поп у Трстенику 1476. године. Из овог пописа се види да је његов син Јакипа наставио очево занимање. То је и потврда да је у Трстенику и почетком XVI века постојала сеоска црква. Њена локација није позната.

- Радивој, његов брат,
- Радић, син Рачине,
- Радосав, његов син,
- Радавац, његов син,
- Петко, син Димитрија,
- Вук, његов брат,
- Јован, његов брат,
- Никола, син Радосава,
- Радосав, син Радића,
- Марко, син Радоње,
- Оливер, његов брат,
- Марко, син Степана,
- Јован, син Петра, кројач,
- Никола, син Ђуреке,
- Ђуре, његов син,
- Вук, његов син,
- Радивој, његов син,
- Радован, син Радосала,
- Војин, син Радована,
- Јован, син Радована,
- Петко, син Јована,
- Вук, син Вукице,
- Радохна, син Божидара,
- Радован, син ... ?,
- Милко, син Радована,
- Миливоје, син Радована,
- Радован, син Дошлаци,
- Јако, син Радивоја,
- Вук, син Војина,
- Петко, син Тодора,
- Петко, син Боје, у селу Набрда, припада Млави,
- Петар, његов брат у споменутом селу,
- Радохна, његов брат у споменутом селу,
- Радосав, сиромах,
- Никола, његов син,
- Јован, његов брат,
- Петко, син Радоње,
- Радич, син Раде у споменутом селу,
- Продан, син Радула у споменутом селу,
- Радован, син Петка у селу Стржева,

- Милак, његов син у споменутом селу,
- Вучерин, син Вујића у споменутом селу,
- Богдан, син Петка,
- Богоје, син Петка,
- Јован, његов брат,
- Радосав, син Богдана у Бршници, припада Млави,
- Радован, његов брат у споменутом селу,
- удовица Милица,
- удовица Вука,
- удовица Зора,
- удовица Тодора,
- удовица Станисава,
- удовица Добра,
- удовица Видосава,
- удовица Боја,
- удовица Стоисава,
- удовица Радосава,
- удовица Марија,
- удовица Зора друга,
- удовица Видосава,
- баштина Божидара у руци Марка,
- баштина Вука у руци Костадина,
- баштина Петка, сина Воје, у руци Тодора,
- баштина Петра, сина Боје, у руци Радована,
- баштина Вукице, у руци становника села,
- баштина Радосава, у руци Радосава другог,
- баштина Добривоја, у руци Петка,
- баштина Петра, сина Добривоја, у руци Богдана,
- баштина Јована, сина Радоње, у руци Петка,
- баштина Пеје у руци Богдана,
- баштина Петка, сина Дошљаца, у руци Радивоја.

Од три насеља у зеамету, Трстеник је према дефтеру из 1516. године плаћао највећи порез. Зеамет је био задужен годишњим давањима у вредности од 16.100 акчи, а део трстеничког насеља износио је 12.593 акче. То је био нормалан однос, с обзиром да је Трстеник био највеће насеље, како по броју сеоских кућа и становника, тако и по привредној снази. Попис указује на знатан прилив дошљака у насеље, врло велики број удовичких кућа и придошлица који су у Трстенику обављали сезонске послове, али су им пребивалишта

била у другим насељима. Нема сумње да је и сеоски атар Трстеника у то време проширен. Пада у очи почетак убаштињења пољопривредног становништва. Овим пописом у Трстенику је наведено 11 баштина. То је процес везивања ратарских породица за земљу како би се очувала радна снага на тимарима и засаметима и спречило самовољно напуштање војних добара. Баштина је словенски назив за земљишњи посед једне породице. Муслимански земљишљи посед називао се чифлук. Баштина није била лична својина, већ само наследно право коришћења одређене агрокултурне површине. Величина баштине била је различита, углавном око 10 до 15 хектара. Баштина се није могла продати или поклонити, док је окућница била у власништву породице која је баштину користила. Директни потомци корисника баштине нису плаћали наследну таксу. Када није било директног наследника, наслеђивало се по праву прече куповине уз плаћање мале таксе, односно тапије. Корисник баштине плаћао је шеријатске, законске и друге обавезе.

Занимљиво је да Трстеник, иако знатно увећан, није производио вишег житарица и вина у односу на попис из 1476. године, већ нешто мало мање. Међутим, насеље је стекло неке друге значајне изворе прихода, тако да је његова привредна моћипак ојачала. По појединачним врстама и износима Трстеник је по дефтеру из 1516. године плаћао следеће годишње порезе:

1. *На име исћенце, ћиј. личног Ђореза на одрасла радно стјособна лица: за 87 кућних домаћина и 21 неожењеног џунолетињог мушкарица, по 25 акчи сваки, свећа 2.700 акчи; за 13 удовица по 6 акчи свако, свећа 78 акчи; за 11 баштина по 25 акчи свака, свећа 275 акчи. Укупно на име исћенце 3.053 акче.*

2. *На име десетине или ушура од приноса Јиџенице 118 мерица, што је износило око 24.000 килограма Јиџенице у новчаној вредности од 2.006 акчи.*

3. *Десетина од приноса јечма 55 мерица или око 11.000 килограма у вредности од 770 акчи.*

4. *Десетина од приноса зоби 34 мерица или око 7.000 килограма у вредности од 476 акчи.*

5. *Десетина од приноса ражи 25 мерица или око 5.000 килограма у вредности од 350 акчи.*

6. Десетина од приноса винограда 342 ведрице слатког вина или око 20.000 литара у вредносћи од 2.394 акчи.
7. Порез на коришћење сеоског гувна 658 акчи.
8. Порез на воће 50 акчи.
9. Порез на кошнице 30 акчи.
10. Десетина од коногља 30 акчи.
11. Десетина од лука 15 акчи.
12. Порез на свиње које се колу за Божић 140 акчи.
13. Десетина од пасуља 17 акчи.
14. Десетина од боба 10 акчи.
15. Порез на Јоврђињак и башићу 124 акче.
16. Порез на коришћење шума и Јасињака, тј. праварина и дрварина 620 акчи.
17. Порез на висинску и другу бураг 150 акчи.
18. Порез на приходе од одржавања панаћура, односно вашара у износу од 200 акчи.
19. Порез на приходе од јавног превоза скелом преко реке Зајадне Мораве у износу од 400 акчи (То је порез на приходе које је насеље имало од наплаћивања скеларине, што је било регулисано законима).
20. На име закућа пети ливада на царском хасу, односно државној земљи, укупно од 500 акчи годишње (То је била прилична сума. Ова земља називала се не турском језику „Чаир“, што значи „ограђена ливада“, и налазила се где је данашње село Чари).
21. На име закућа три овеће Јарице знатне земље царског хаса, тј. у државном власништву, 400 акчи (Није могуће тачно одредити да ли се ради о њивама поред Западне Мораве или на неком другом месту, али је прва претпоставка логичнија, с обзиром да се ради о сијајој земљи).
22. На име глоба и свадбарине 200 акчи годишње (Глобе су биле разне казне због непридржавања законских прописа, док је свадбарина, или младарина била порез на приход који је отац младе добијао од породице у коју ћерку удаје. Турци су то сматрали послом финансијске природе и оптеретили порезом).

Из овог прегледа годишњег пореза види се да је Трстеник био задужен и за порезе на приходе од панћура и на приходе од превоза скелом, што раније, према дефтеру из 1476. године није био случај.

Наведени порез на приходе од панаћура дефтеру из 1516. године је значајан јер сведочи да је у насељу обновљено одржавање панаћура. Сматра се да је право на одржавање панаћура Трстеник имао у доба Српске Деспотовине у првим деценијама XV века, али је у ратним годинама дошло до извесног прекида. Свакако да је одржавање панаћура дало насељу већ и значај, поготову што су панаћури били доста далеко, један у селу Конареву код Краљева, а други у Крушевцу. Одређена висина пореза на панаћур указује да је вашар у Трстенику био средње величине.

такође, у претходном дефтеру наведено је да се јавни превоз преко реке обавља у селу Броска. Међутим, како је то село у ратним пустошћима сасвим уништено, Турци су то право пренели на Трстеник, једино насеље у моравском теснацу. Како је село Броска опустело није познато, али се сматра да је то било у време мађарског продора у ове области. Броска се и не наводи у пописном дефтеру ни као село, ни као мезра, односно напуштена земља.²⁰

Иначе, цене јавног превоза преко реке биле су регулисane законским прописима. Један такав пропис Смедеревског санџака за 1516 годину, *Канун о рекама Морави, Дрини и Ибру*, одређује следеће цене:

- ог коњаника који пређе бродом узима се на сваког коња једна акча, а ог два шешака једна акча. Ог сваких кола узима се по једна акча на сваки шточак, ог сваке бачве по 4 акче, ог коњског штовара по две акче, по ћрлу говеда једна акча, за 4 јаџића једна акча, за сваку свињу једна акча.

- Ако коњаник који је прешао реку Јоново дође у року од три дана, нити шта се не узима. Ако дође после три дана ћлаћа пуну цену.²¹

Као што се види цене скеларине нису биле тако ниске и свакако је скеларина доносила насељу знатне приходе. У дефтеру је за Трстеник записано да „на реци Морави има лађа“. Laђe, скеле, сплавови, чунови и друга пловила изгра-

²⁰ Уколико је Броска било чисто влашко насеље, назив би се могао превести као Жабари или Жабљак. Могуће је и погрешно записано име Пресека, јер се ту пресецала, тј. прелазила река. Наравно, то су само претпоставке.

²¹ Д. Бојанић, *Наведено дело*, стр. 18.

ћивани су у самом насељу. Како су се Трстеничани бавили производњом и продајом ћумура, постојала је велика потреба за дрветом. Како су недостатак зиратне земље и ливада решавали закупом од државе, Трстеничани су закупљивали право коришћења шума. Шуму су користили као дрвену грађу за речна пловила и за производњу ћумура. Највише ћумурана, турски назив *օցաչ*, било је источно од насеља, у данашњем селу Оџацима, које је на овај начин добило име.

Занимљив је и доста редак случај да је у дефтер уписано да село Трстеник има и један млин, а да у делу где су наведена пореска задужења тај млин се не помиње. Вероватно је то био превид писара. Иначе, у претходном попису насеље је имало два млина која су радила преко целе године.

Ово је доба када је Турско Царство било у напону снаге. Османлије су већ закорачиле у средњу Европу и запретиле даљим продорима на запад. Српске замље наплеле су се у дубокој унутрашњости, далеко од граница и спољних утицаја. Престала су, некада тако честа, ратна пустошења, а такође и раније масовне миграције преко Саве и Дунава.

Трећи писани помен Трстеника у турским документима налазимо у пописној књизи из 1523. године. То није детаљни, већ сумарни попис Смедеревског санџака. У њему нема имена житеља насеља, нити су пореске обавезе изражене по врстама и износима, нема броја сеоских домаова ни података о привреди. У пописној књизи је само наведено да је Трстеник село у нахији Маглич, да је зеамет са кога приходе у годишњем износу од 8.929 акчи ужива извесни Ариф, син Халил-бега. Ко је и шта је био тај Ариф и где је служио није уписано. Како је дефтер врло оскудан у подацима, није могуће давати ваљане процене о стању у насељу, осим што је годишњи порез био мањи, на основу чега се може закључити да је у Трстенику опао број становника.²²

У следећем пописном дефтеру Смедеревског санџака који је, како изгледа, издат око 1540. године,²³ поново налазимо детаљан опис Трстеника. У дефтер су као порески обvezници били уписаны следећи житељи насеља:

²² А. Аличић, *Наведено дело*, књига III.

²³ Раније се сматрало да је овај дефтер са kraja XVI века, али је, затим, према ценама разних роба утврђено да је настало око 1540. године.

- Ђурица, син Богоја,
- Богдан, син Николе,
- Радије, син Богдана,
- Јако, син Николића,
- Радосав, син Радосала,
- Радосав, син Николе,
- Радосав, син Пајића,
- Вук, син попа,
- Радоња, син Војина,
- Петко, син Радивоја,
- Паја, син Димитрија,
- Петриј, син Војина,
- Паве, син Војина,
- баштина Марка, сина Степана,
- баштина Радоја, сина Јована,
- Стојан, син Богдана,
- баштина Петка, сина Јаке,
- баштина Николе, сина Радосава,
- Милоје, син Радојина,
- Радоња, син Радојина,
- Вук, син Радмила,
- Раје, син Вука,
- Стојан, син Радосава,
- Цветко, син Петка,
- Радосав, син Ђурашина,
- Петриј, син Јаке,
- Цветко, син Радича,
- Цветко, син Радиње, син спахије,
- Димитриј, син Ђуре дошљаца,
- Недељко син Јована.

Из пописа се види да су сви становници Трстеника били Срби хришћани, што је био случај и приликом претходних пописа. Чак је и једини житељ Трстеника који је уживао бољи социјални положај од осталих становника насеља, наведени Цветко, син спахије Радиње, био Србин хришћанске вере. У попису није изричito наведено да је Радиња био спахија Трстеника, нити је он уписан као житељ насеља, али такође није наведено да је његов син Цветко био трстенички спахија. Из штурог податка може се претпоставити да Радиња приликом пописа није био жив, па је стога наведен

његов син. Као син спахије, Цветко није плаћао лични порез, тј. испенцу. У попису је такође споменут и Вук, син попа, али свештениково име није назначено. Ипак, та чињеница указује да је у насељу и даље постојала хришћанска богомоља и да није било мусиманског живља. Трстеник је тада имао 23 куће и 6 неожењених пунолетних мушкараца, или око 200 становника, што је знатно мање него раније.

Пописним књигом за насеље Трстеник, сада у нахији Пожега, одређен је годишњи порез у износу од 6.007 акчи, који се састојао из следећих давања:

1. *На име исиенце, ћиј. личног пореза на одрасла мушка радно способна лица, 29 особа по 25 акчи сваки, укупно 725 акчи.*
2. *Десетина од приноса ђишиенице 19 мерница, или око 4.000 килограма у вредности од 600 акчи.*
3. *Десетина од приноса јечма 8, 5 мерница, или око 1.700 килограма у вредности од 201 акчу.*
4. *Десетина од приноса зоби 12, 5 мерница, или око 2.500 килограма у вредности од 200 акчи.*
5. *Десетина од приноса йроса 12, 5 мерница, или око 2.500 килограма у вредности од 300 акчи.*
6. *Десетина од приноса ражи 10 мерница, или око 2.000 килограма у вредности од 246 акчи.*
7. *Десетина од приноса круйника 2, 5 мерице, или око 500 килограма у вредности од 40 акчи.*
8. *Десетина од конойља 10 акчи.*
9. *Десетина приноса од кошница 150 акчи.*
10. *Порез на њовртињак 36 акчи.*
11. *Порез на сено 131 акча.*
12. *Порез на дрва 57 акчи.*
13. *Порез на свиње које се колу за Божић 38 акчи.*
14. *Порез на свадбарину 30 акчи.*
15. *Десетина од приноса винограда 150 ведрица слатког вина, или око 8. 500 литара у вредности од 2.250 акчи.*
16. *Десетина од воћа 5 акчи.*
17. *Порез на бураг 30 акчи.*
18. *Десетина од лука 8 акчи.*
19. *Десетина од белог лука 25 акчи.*
20. *Десетина од кујуса 50 акчи.*
21. *Порез на млин који ради целе године 30 акчи.*

22. На име закућа ливада на царском хасу, односно државној земљи 250 акчи (У поређењу са износом закупа у претходном попису сума је мања за читаву половину. То не значи да је цена закупа била мања, већ да је насеље закупило мању површину, што је знак опадања привредне активности).

23. Порез на приходе ог јавног превоза скелом преко реке Зајадне Мораве 200 акчи (Износ пореза и овде је мањи за половину, јер је и приход од скеларине био умањен).

24. Порез на приходе ог одржавања Џанађура, тј. вазара износуо је 200 акчи (Исти је као у ранијем попису).

25. На име разних ћлоба насеље је годишње плаћало 150 акчи.²⁴

У дефтеру је записано да насеље нема никаквих прихода од њива које је раније узимало у закуп од царског хаса, односно државне земље и да је та земља постала пуста. Ту лежи и одговор што је Трстеник имао знатно умањен приход од житарица.²⁵

Оште опадање трстеничког насеља наставило се и у наредном периоду, што је била последица лаганог или сталног слабљења Турске која је преплала зенит свог развоја и запала у стагнацију.

То се јасно види у детаљном попису Смедеравског сандџака који је по наредби султана Селима II извршен око 1574. године. Трстеник је у дефтер уписан, као село у нахији Пожега које је „познато под именом Горњи Трстеник“. Такође је наведено да у насељу има 21 сеоска кућа, да свака кућа користи по баштину и да укупни годишњи приход од насеља износи 2.654 акче. Судећи по броју домаћинстава Трстеник тада није има више од 150 становника. Име спахије који је користио приходе са овог тимара није записано.

У дефтер су поименично били уписаны следећи пунолетни за рад способни мушкарци, тј. порески обвезници из Трстеника, и имања која су они користили:

²⁴ У обрачунау пореза укупни износ давања је већи за 45 акчи од збира појединачних даџбина. То је грешка у обрачуну или је нека обавеза незаписана. Како је износ мали, грешка није битна.

²⁵ А. Аличић, наведено дело, књига III.

- баштена Болке, сина Миле,
- баштена Вука, сина Радојина,
- баштена Цвејка, сина Радоње,
- баштена Болке, Ђоћа,
- баштена Цвејка, сина Николе,
- баштена Живка, сина Вука,
- баштена Пејка, сина Димитрија,
- баштена Смољана, сина Пејка,
- баштена Живка, сина Ненада,
- баштена Цвејка, сина Мије,
- баштена Бране, сина Стојана,
- баштена Дамјана, сина Јована,
- баштена Радојина Јована,
- баштена Стоје, сина Радојина,
- баштена Стојке, сина Пејра,
- баштена Бојића, сина Мале,
- баштена Милосава, сина Радула,
- баштена Николе, сина Радојина,
- баштена Јована, сина Милоша,
- баштена Пејра, сина Стојана,
- баштена Живка, сина Милојина.

Судећи по личним именима трстеничког живља и по висини износа личног пореза, извесно је да су сви Трстеничани били Срби хришћанске вере. И из овог пописа видимо да је насеље имало свог свештеника, извесног попа Болку, што значи да је имало и своју сеоску богомольју. Иначе, што се Трстеника тиче, из свих дефтера се види да је насеље од пада под Турке до краја XVI века имало цркву и свог свештеника, што сведочи о подношљивој верској толеранцији.

Према наведеном дефтеру укупан годишњи порез насеља састојао се из следећих појединачних давања:

1. *На име исећенце, њј, личног пореза за 21 лице ћо 25 акчи свако, 525 акчи.*
2. *Десетак од приноса љашенице 5 мерница илиоко 1.000 килограма у вредности од 360 акчи.*
3. *Десетак од приноса јечма 2 мерница, око 400 килограма у вредности од 80 акчи.*

4. Десетак од приноса ражи 1, 5 мерица или око 300 килограма у вредносћи од 60 акчи.
5. Десетак од приноса зоби једна мерица или око 200 килограма у вредносћи од 32 акче.
6. Десетак од ћроса једна мерица или око 200 килограма у вредносћи од 40 акчи.
7. Десетак од прихода из винограда 18 ведрица слатког вина, или око 1.000 литара у вредносћи од 180 акчи.
8. Десетина од коногља, кујуса и лука 84 акче.
9. Десетина од прихода кошница 62 акче.
10. Порез на свиње које се колуј на Божић 40 акчи.
11. Ситне ћлобе, порез на бураг, свадбарина и тежки пресйтани 80 акчи.
12. Такса за чување поља, тзв. пољарина 42 акче.
13. Десетина од воћа 30 акчи.
14. Порез на приход од скеларине, тј. јавног превоза 200 акчи.
15. На име закућа државне земље на којој је подигнута десетина винограда, по 25 акчи сваки, укупно 250 акчи.
16. Порез на сушену воће 42 акче.
17. Порез на издавање тајнија за коришћење башићина 84 акчи.
18. Порез на пиваре, сено и дрварина 252 акче.
19. Приход од сточара номада и лутајућих лица без стапалног месета боравка 84 акче.
20. Такса за обдебелу или неситалу рају и слично, као државни приход 126 акчи.

Према овом попису осипање насеља и слабљење његове привреде је очигледно. На пример, производња житарица свих врста износила је око стотину мерица, или око 20.000 килограма, што је мање од десетка пшенице коју је Трстеник плаћао по попису из 1516. године.²⁶ У Трстенику се тада није

²⁶ Упоредни преглед укупне производње житарица и прихода од винограда за пописе из 1516. и 1574. године показују велике разлике. Тако је 1516. године насеље произвело 520 тона житарица и око 190 тона слатког вина. Године 1574. Трстеник је произвео свега 21 тону житарица и 10 тона слатког вина.

одржавао ни панађур, што је свакако умањило укупне приходе и привредни значај насеља. Изгледа да је приход од јавног превоза преко Западне Мораве остао исти, с обзиром да је и пореско задужење у истом износу као и приликом претходног пописа.²⁷ Занимљиво је подизање нових винограда на закупљеној земљи, али је, судећи по приносу то било готово све што је насеље имало и да су ранији виногради запуштени.

Осим Трстеника у пописном дефтеру из 1574. године наводе се и помињу и следећа села из ближе околине:

- Јасиковица је записана као сасвим пусто село у коме неку земљу користе становници Лопаша.

- Село Почековина које је имало 21 кућу, исто толико баптина, око 150 становника и плаћало годишњи порез од 2.552 акче. Почековина је тада имала нешто већу производњу житарица, али није имала ниједан виноград.

- Село Доња Црнишава са 13 кућа, исто толико баптина и годишњом обавезом плаћања пореза у износу од 2.782 акче, што је мало више од износа који је давао Трстеник.

- Насеље Стари Трстеник и то под именом Доњи Трстеник, који је тада имао 9 домаћинстава, око 60 житеља и плаћао је годишње обавезе 1.572 акче.²⁸

Осим наведених катастарских пописаних дефтера за наше крајеве, који су били издати у XV и XVI веку, касније су такође готово редовно вршени пописи ових крајева. Нажалост, иако представљају прворазредне изворе за период турске владавине, многи дефтери из више разлога нису доступни за коришћење.

²⁷ Према прописима о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави из 1574. године цене превоза скелом остале су готово исте какве су биле и раније. Једино је повећана цена за превоз коњаника.

²⁸ А. Аличић, *Наведено дело*, књига III.

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

Аустро-турски рат 1683-1699. | Учешће Срба| Велика сеоба |
Београдски пашалук као серхат | Насељавање мусиманима |
Аустро-турски рат 1716-1718. | У пограничној зони | Турска касаба |
Аустријска управа у Србији | Српска милиција | Аустро-турски рат
1737-1739. | Мисија ухода Митесера | Опис Трстеника | Kochina
Крајина | Српски фрајкори | Стање пред општу буну | У Првом
српском устанку | Одлазак Турака из насеља | Касаба у пламену |
Слом буне и повратак Турака | Хаџи Проданова буна | Коначни
одлазак Турака | Други устанак | Добијање аутономије и стварање
самоуправане Кнежевине Србије

Од краја XVII века моћ Османлијског царства почиње осетно да слаби. Од тада, у честим сукобима са хришћанским силама, посебно Аустријом и Русијом, Турци почињу да трпе војне поразе и да напуштају многе освојене територије. Османлије вишег нису имали снаге да предузму упаде у средњу Европу. Избачени из Панонске низије они су настојали да задрже границе на Сави и Дунаву. Док су Српске земље биле дубоко у унутрашњости Турске у њима је владао релативан мир јер је општа снага Срба била недовољна да доведе до било каквих позитивних промена. Међутим, чим се граница између Турске и хришћанских сила померила на Саву и Дунав код Срба се појавила нада у могуће ослобођење од Турака. Са друге стране, хришћанске силе су увек рачунале на подршку и помоћ покорених народа обећавајући им ослобођење од мусиманског ропства. Обесправљена српска раја, која је све теже подносила турску управу, одазивала се на позиве хришћанских сила. Под вођством цркве и народних старешина Срби су редовно дизали буне и устанке против Турака, или су прелазили преко Саве и Дунава и као добровољци ступали у војну службу Аустрије. Интереси су били општи и појединачни. Наиме, интерес Европе је био претеривање Турака, Срби су захтевали само слободу, али су велике силе превасходно тежиле проширењу својих граница. У дугим борбама за ослобођење ослонац Срба на Русију и Аустрију трајао је све до 1804. године, када је народна буна била готово општа, са претежним ослонцем на сопствене снаге и намере, мада је дипломатска подршка са стране била и потребна и добродошла.

У великому аустро-турском рату 1683-1689. године Турци су били тешко поражени код Беча. Тако се њихов последњи поход ка западној Европи завршио катастрофом. Неочекивани пораз изазвао је унутрашње немире у Турској што је олакшало даље аустријске успехе. Турци су прво били избачени из Мађарске, после чега је аустријска војска, помогнута од побуњених Срба освојила Београд. Охрабрени неочекивано лаким успесима, Аустријанци су, под вођством маркграфа Лудвига Баденског, нанели Турцима поразе код Баточине

и Ниша. Затим је део аустријске војске под командом генерала Ђованија Пиколоминија успео да преко Косова поља продре до Скопља, док је маркгроф Баденски из Ниша долином Тимока избио на Дунав. У међувремену у Скопљу је избила велика епидемија куге, па је генерал Пиколомини наредио да се варошпали, а он се са војском повукао на Косово. Међутим, већзаражен кугом убрзо је умро у Пећи.

Порази Турске и војни успеси хришћанских сила охрабрили су Србе и подстакли их на антитурски покрет широких размсра. Томе је много допринела Српска православна црква која је у народу будила наду у скоро ослобођење. Тадашњи пећки патријарх Арсеније III Црнојевић отворено је стао на страну Аустрије и позвао Србе на општи устанак. Уз традиционално врло поштовани ауторитет црквеног поглавара, око патријарха се окупило близу 20.000 српских устаника. У Западном Поморављу устанак Срба планује у средином 1689. године, када је маркгроф Баденски поразио Турке код Баточине, а његова претходница стигла код састава Западне и Јужне Мораве. Српски устаници су истерали Турке из средишта санџака Алаџа Хисара, данашњег Крушевца. Затим су, из старе српске престонице уследили даљи устанички напади на Турке у два правца, један долином Западне Мораве према Трстенику и Караванцу, а други уз реку Расину ка Јошаници и Новом Пазару. Преплашени и релативно мало-бројни Турци панично су напуштали насеља без икаквог отпора. Брзо је пао Каравановац и Чачак, а српски устаници су истерали Турке из некада важних утврда Козника и Маглича. Ради заштите и контроле комуникација генерал Пиколомини је у Козник упутио мањи одред аустријске војске, а и град Маглич је добио аустријску посаду. То је био највећи узмак Турака од њиховог доласка у Европу и знак да долази време промена. Ипак, пут до слободе био је још увек дуг и тегобан.

На опште изненађење Срба, убрзо је дошло до наглог преокрета у рату. Наиме, услед неповољних прилика насталих на западним границама, Аустрија је била принуђена да осетно смањи војни притисак на Турску и да постепено повлачи регуларну војску. То се убрзо одразило на војну ситуацију у Србији. Тако је ратна срећа прешла на страну Турака. Они су ослабљеној аустријској војсци нанели неколико узастопних пораза и натерали је на повлачење. То је поразно утицало на морал устаника и српског народа у

целини. Плашећи се да остане без икакве заштите и да буде изложен турској освети, српска раја је масовно напуштала завичај и заједно са аустријском војском прелазила преко Саве и Дунава. И сам патријарх Арсеније III једва успева да умакне Турцима. Са мноштвом народа са Косова и Метохије, преко Новога Пазара, он долази у манастир Студеницу, затим, преко Карановца стиже у Београд, одакле је мало касније прешао у Аустрију. Тако је после дужег прекида поново дошло до великог померања Срба на север под пристиском муслимана.

У суштини, тада је започео један значајан и дуг историјски процес, процес решавања источног питања. У том процесу лежала је судбина балканских народа, а цена његовог решења била је сувише висока.

Рат је коначно завршен миром у Карловцима 1699. године по коме је Турска била принуђена да Аустрији уступи највећи део територије северно од Саве и Дунава. Тако је Београдски пашалук, тако назван по укидању Смедеревског санџака, вероватно успостављен 1687. године, постао гранична област Турске према Аустрији. То је довело до битних промена у даљем положају Срба. Српске земље више нису биле дубока турска провинција у којој се нису осећале глобалне европске промене, већ су се, граничили са хришћанским светом од кога се могла очекивати помоћ и где се могло склонити од све већег турског безакоња.

Као погранична област према Аустрији Београдски пашалук је постао тзв. „серхат“, односно врста војне области и пограничне зоне са изразито наглашеној војном властљу. На супротној страни, Аустрија је у својим пограничним областима организовала војне крајине. Услед претходних ратних пустошења и непрекидних принудних сеоба, српски живаљ у Београдском пашалуку био је веома проређен. То се директно одразило на економску снагу војничких добара, тј. тимара и зеамета који су давали све мање приходе, што је слабило војну моћ земље. Ради отклањања штетних последица исељавања Турци су због одржавања потребне радне снаге обећали Србима потпуну амнистију и опроштај због сарадње са Аустријом, позивали су избеглице да се врате на своја стара огњишта и почели су у извесном степену да признају домаћу локалну самоуправу. Године 1701. Турци су у Београдском пашалуку, као граничној области, обновили установу пандура. Из редова српске хришћанске раје пан-

дуре су бирали локални народни кнезови. Одреди пандура су били нека врста полувојних јединица, које су, поред регуларне војске распоређене у градовима, биле дужне да одржавају ред у земљи. Пандури су служили у нарочито подигнутим војничким зградицама, тзв. „чардацима“. Чардаци су били расути по читавом Београдском пашалуку дуж друмова, на обалама код прелаза река, по кланцима и уопште на местима где је требало пазити на безбедност. Локалну управу међу Србима у Београдском пашалуку чинили су народни кнезови који су се делили на сеоске и нахијске. Јачањем улоге кнеза постепено се губе стари влашки примићури. Кнезови су све више постајали основна веза између хришћанске раје и Турака, решавали су међусобне односе Срба, заједно са рајом гарантовали су властима безбедност на свом подручју, као и уредно плаћање феудалних обавеза. То је био почетак српске самоуправе у Београдском пашалуку.

Може се претпоставити да је у ово време, или коју годину касније, Трстеник делимично насељен првим муслиманским становницима. То је било у складу са општим настојањима Турака да појачају одбрамбену моћ Београдског пашалука, као серхата и пограничне зоне. Турски циљ је био да се осигура контрола јавног прелаза преко Западне Мораве и обезбеђује пут Краљево – Крушевац у делу моравског теснаца. Међутим, већ ослабљена Турска није имала доволјно снаге да обезбеди дубину Београдског пашалука, односно да у Србију доведеовољно војске, већ је то учинила само дуж Саве и Дунава, на узаном простору дуж границе, па и то врло несолидно. Вероватно је у Трстеник дошло 10-20 турских породица, односно највише око стотину људи, жена и деце. Турци су се населили близу српских кућа, више у низини и поред пута који је водио за Крушевац. Штета је што нам нису доступни турски пописни дефтери овога краја из почетка XVIII века у којима свакако постоје шири подаци о Трстенику.

Почетком XVIII века Балкан је био захваћен новим ратним вихором. Прво је Османлијска Царевина ушла у рат са Млетачком Републиком у жељи да поврати раније изгубљени Пелопонез. Затим се сукоб проширио попут је Аустрија почетком 1716. године склопила савез са Млецима и ушла у рат против Турске. Тако су српске земље, посебно Београдски пашалук, поново постала поприште сукоба, разарања и миграције становништва. Ипак, рат није дуго тра-

јао. После победе код Петроварадина аустријски војсковођа Евгеније Савојски освојио је релативно слабо брањени Београд, што је изазвало ослободилачке покрете код Срба. Миром у Пожаревцу који је закључен већполовином 1718. године Аустрија је, поред осталог, добила српске земље јужно од Саве и Дунава до Западне Мораве. То је први пут после пада Српске Деспотовине да је знатан део српских земаља једним званичним међународним уговором изузет из граница Турског Царства и предат једној хришћанској сили. У освојеним српским областима Аустрија је организовала пограничну зону по угледу на Војну крајину. На челу управе била је Београдска администрација, чији је први председник постао фелдмаршал принц Александар Виртенбершки. У административном и управном погледу освојене српске земље биле су подељене на 15 војних округа, тзв. дистрикта. У освојеној земљи постојале су две врсте оружаних снага: редовна аустријска војска и српска народна милиција. Аустријска војска углавном је била смештена по градовима, док је српска милиција била смештена по читавој унутрашњости. Милиција је била организована по систему капетаната. У сваком од њих постојао је по један одред српске милиције који се називао компанија. Такав одред имао је 150 пешака, или хајдука, како су их званично називали, те 50 коњаника и 50 помоћника. У сваком капетанату било је више чардака, неке врсте мањих војничких касарни и потребан број стражарница. На граничној линији дуж Западне Мораве седишта капетаната била су у Чачку, селу Цветкама код Караванца и у Витановцу. На тим местима су били и најважнији прелази преко реке. Милицијске стражаре и осматрачнице биле су распоређене уз граничну линију према Турској, али и по унутрашњости земље, посебно поред путева и на стратешки важним местима. Тако је, на пример, само на путу од Београда до Параћина било близу седамдесет чардака и десет утврђења, тзв. шанаца. У пограничном капетанату са седиштем у оближњем Витановцу стражарнице су биле у Шумарицама под брдом Камиџором где је раније била скела, затим, у Чукојевцу, у Стублу, у Угљареву и код средњовековног града Грабовца. Осматрачнице су биле низводно, према Крушевцу.

Целокупну српску народну милицију Аустрија је ставила под непосредну команду оберкапетана Вука Јаковића Црнобарца. Његови помоћници били су такође Срби, оберкапетани Станиша Марковић Млатишума и Коста Димитри-

јевић. Остали официри, по чину капетани, били су распоређени по седиштима компанија: Трифун Исаковић, брат оберкапетана Вука, био је на шанцу у Цветкама, Аћим Про-дановић, Филип Обућина-Прањанац, Никола Чупић, Мију-шко Кујунџић, Ристо Петровић, Гаврило Жудовић, Коста Цинцар, Мато Пурићи други.

Први пут у својој релативно дугој историји Трстеник се нашао на самој граници између две велике силе, непријатељски расположене једна према другој. На само пар стотина метара, на другој обали реке, била је хришћанска Аустрија, а Трстеник је био на муслиманској земљи. Ослобођење је изгледало тако близу, а било је тако далеко, још читав век. Из насеља су се сваког дана виђале патроле српске милиције како на другој обали реке обилазе границу код Угљарева, Лозне, Грабовца и Богдања. Прелаза преко реке више није било. Скеле и чунови били су извучени на обалу, а сваки ранији прелаз и газ били су посебно контролисани.

Слично аустријским настојањима да у освојеним српским земљама изграде ефикасан војни систем, и Турци су радили на подизању својих пограничних утврђења. Насупрот аустријским чардацима и стражарницама постављене су турске пограничне карауле и шанчеви, односно земљана утврђења. Израђен је један доста велики шанац у Караванцу са сталном војном посадом и други мањи у селу Ратини. У насељу Куролову, данас село Грачац, саграђена је омања турска варошица, такође са мањом војном посадом. Каравуле, одакле се мотрило на другу обалу реке, биле су у Врби, Грачуцу, Стражби и Трстенику. Тако је читаво Западно Поморавље дошло под јачу контролу турских војних власти.

Нема никакве сумње да су нове, тако битне измене околности, морале да утичу на промене и у трстеничком насељу. Неку годину раније, када је Београдски пашалук постао погранична зона, у Трстеник је досељено око стотину Турака. То су углавном били Турци из Караванца и Новог Пазара. Из ове групе за војну службу било је способно око двадесетак људи, остали су били њихове жене и деца. Вероватно је у овим првим годинама XVIII века, убрзо по доласку муслиманског живља, у насељу подигнута џамија, прва и једина коју је Трстеник имао. Место где је била џамија није познато. Осим џамије у насељу је подигнуто и десетак турских кућа и један хан који је путницима служио као свратиште. Турске куће, џамије и хан били су поред пута Краљево – Крушевач, док су српске куће, чији је број опадао, остале на побрђу.

После мира закљученог у Пожаревцу 1718. године када је успостављена државна граница на Западној Морави увећан је и турски гарнизон у Трстенику. Нешто раније придошли мусиманима, којих свакако није било више од стотину придржили су се нови турски досељеници. Ова група Турака била је бројнија од претходне. Сматра се да се тада у Трстеник доселило око тридесет мусиманских породица, или нешто преко 200 лица. Трстеничко насеље постало је највеће турско војно упориште на путу Краљево – Крушевац. Трстеник више није било село настањено земљорадничком хришћанском рајом, већ турска касаба, односно провинцијска варошица са претежно мусиманским становништвом.²⁹

Мир између Аустрије и Турске није дugo трајао. Средином 1737. године аустријски цар Карло VI објавио је Турцима рат. Аустрија је и овог пута настојала да добије подршку Срба. Јошпре избијања ратних сукоба успостављена је веза између аустријске војне команде и српског патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенде. На тајном састанку у Пећкој патријаршији највиђенији Срби одлучили су да се дигне устанак и пружи подршка Аустрији. Тада је и Радич Ракстић, харамбаша витановачке компаније српске милиције носио писма у Црну Гору са позивом да се племена из области Брда придрже устанку.

Под командом фелдмаршала Секендорфа, чији је логор био код Параћина, аустријска војска је почела офанзивним нападом у три правца: према Нишу, у Западно Поморавље и ка Новом Пазару. Напад на Крушевац извршила је јединица пуковника Лентула, у чијем је саставу било око 1.000 српских коњаника народне милиције. Коњицу је предводио оберкапетан Станиша Марковић Млатишума. Крушевац је пао половином јула што је изазвало паничан страх међу Турцима у околини. Стога су Турци из Трстеника и из оближњих караула поред Западне Мораве побегли у Карановац надајући се у помоћ из Новог Пазара. У међувремену, на Лентулов позив, у Крушевцу је одржан састанак српских народних кнезова који су дошли из околних села. Од окупљених кнезова Лентул је затражио да Срби пруже помоћ аустријској војсци, понављајући стара обећања како ће их Аустрија ослободити турске власти. Кнезови су Лентулу обећали пуну подршку Срба.

²⁹ Свакако да су и тада вршени катастарски пописи у којима има података о Трстенику. На жалост, та историјска грађа није јоп доступна за коришћење.

Одмах после састанка у Крушевцу, око 1.000 коњаника српске народне милиције под вођством оберкапетана Млатишуме, упутило се према Караванцу. Као претходница ишли су српски сељаци, махом житељи успутних села који су добро познавали путеве. Истовремено дошло је до покрета компаније из витановачког капетаната. Попут се турски гранични систем одбране сасвим распао, Срби су несметано прелазили Западну Мораву и окупљали се око Караванца. Чекало се на долазак аустријске регуларне војске и артиљерије, јер се веровало да је турски гарнизон у Караванцу дosta велики а утврђење јако. С обзиром на могућност да Турци из Новог Пазара пристигну у помоћ Караванцу, српски устаници поставили су сталне страже у Подунавцима, Каменици и Брезни. Крајем јула пред Каравац је дошао и пуковник Лентул са 2.000 војника, па је турски шанац био блокиран са свих страна, осим пута према Драгачеву. До борбе, ипак, није дошло. Наиме, уплашени Турци, видећи да не стиже помоћиз Новог Пазара, сутрадан су напустили Каравац и преко Драгачева отишли за Ужице. Тако је пао Каравац, а у исто време Аустријанци су заузели Ниш. Срби из одреда оберкапетана Млатишуме и устаници које је водио старовлашки кнез Атанасије Рашковић успели су да истерају преплашене Турке из Новог Пазара. У Нови Пазар су takoђе стигли и одреди пуковника Лентула и близу 3.000 српских устаника који су се окупили око патријарха Арсенија IV, па се очекивао даљи продор ка Косову. Мађутим, тада је неочекивано дошло до обрта. Због погоршане политичке ситуације на западу аустријски притисак на Турску нагло је ослабио. Турци су то искористили, смогли снаге да Аустрији нанесу неколико пораза, после чега је њен положај у Србији постао несигуран. Пуковник Лентул се са главном снаге повукао са положаја код Новог Пазара и преко манастира Студенице дошао у Каравац. Са Аустријанцима су се повукли и одреди српске милиције и устаници кнеза Рашковића. Истим путем, за њима, кренуо је и патријарх Арсеније IV са мноштвом устаника и њиховим породицама. Међу Србима је завладао страх од турске освете. Тако је јошједном, после нуспешног рата против Турске, знатан број Срба био принуђен да пређе преко Саве и Дунава у суседну Аустрију. Овај рат завршен је миром у Београду 1739. године по коме су српске земље јужно од Саве и Дунава враћене под власт Османлијског Царства.

После закључења мира у Београду Аустрија и Турска успоставиле су релативно добре међусобне односе који нису били нарушени готово пола века. Ипак, ради одбране осла-белог Царства, Турска је у српским земљама поново организовала војну крајину, тзв. серхат. Седиште серхата било је у Београду. Осим Београдског, серхат је обухватао и делове суседних пашалука, Крушевачког, Босанског и Видинског. Тако су се у границама војне крајине нашли Чачак, Ка-новац, Трстеник и Крушевац, као и сва села Западног поморавља. Одмах по завршетку рата трстенички Турци повратили су се у своју касабу и поправили оно што је било порушено. Како је државна граница била померена далеко на север, у Трстенику је поново успостављен јавни превоз преко Западне Мораве. С обзиром да је насеље било претежно муслиманско, јавни превоз су вероватно обављали Турци. Како је број српских кућа у Трстенику сведен на минимум, извесно је да су и приходи од насеља били сасвим скромни. Историјски извори из тог периода указују да је трстенички крај био опустошен и да је становништво избегло у Аустрију или Турску, односно тамо где су људи осећали било какву сигурност.

Услед ратних пустошења, пљачки и сталних сеоба, српске земље су после београдског мира биле сасвим запустеле. Према историјским подацима Србија није имала више од 50 до 60 хиљада становника. Анализе турских пописних књига освојених земаља из 1741. године показују да је Србија тада имала 1.546 села, од којих је само 592 било насељено, док су остала била пуста. Међу запустелим била су и многа села Западног поморавља. У целој Србији било је само 6.586 пореских обвезника. Њих је у Трстенику било испод десет, најмање од пада под Турке. Тако је на једно насељено место долазило у просеку не више од 11 пореских глава, укључујући ту и удовице и стара онемоћала лица. Толико опустела земља, са готово замрлом економијом, није могла да поднесе материјалне захтеве за организацију војне крајине. Стога су Турци били принуђени да прибегну реформама чији је основни циљ био да се обезбеди нова радна снага која ће бити у стању да издржава војску и сноси увећане војне трошкове. Зато је у Београдском пашалуку одобрено оснивање 700 нових војничких добара, спахилука, који би свом уживаоцу обезбеђивали приход од око 7.000 акчи. Сваки од ових поседа имао је доста слободних баштина на које су Турци доводили ново становништво, претежно сточарске породице из наших јужних крајева.

Захваљујући обилатом досељавању и природном прираштају, до краја XVIII века број становника у том делу Србије нарастао је на око 200.000. Са друге стране, образовање војне крајине имало је нежељене последице. Услед наглог гомилања сваковрсне војске, која је добрим делом била склона безакоњу, Србија је била претворена у поприште нереда. Тешку ситуацију још више је погоршао процес читлучења села и нагло повећање пореза и незаконитих дажбина, што је најзад довело до општенародне буне почетком XIX века.

После прилично дугог и неуобичајеног периода мира, почетком 1788. године дошло је до новог аустро-турског рата. То је био њихов трећи сукоб у том веку и последњи уопште. Неколико година пре избијања непријатељства Аустрија је отпочела са интензивним прикупљањем података о стању у турским пограничним областима, нарочито у Београдском пашалуку. У том циљу, у Србију је упућен велики број ухода и обавештајца. То су махом били аустријски официри, поверљиви и искусни, са добрым познавањем српског језика, снабдевени војним мапама и стручни картографи. Међу обавештајцима, њиховим помоћницима и водичима било је доста Срба и угледних људи из црквених кругова. На пример, за аустријску војну команду радили су трговци Радич Петровић, Коча Анђелковић, браћа Јован и Петар Новаковићи Чардаклије, игуман манастира Раванице Вићентије Јовановић, калуђер из Никоља Ђорђе Дедејић, као и многи свештеници, калуђери и монаси. У том циљу почетком августа 1784. године прешао је у Србију аустријски ухода Јозеф Паул Митесер. Под лажним именом Михаило Ковачевић, обучен у српко сељачко одело, тобоже као манастирски слуга. Митесер је прво обишао део источне Србије. У његовом друштву били су игуман манастира Раванице Вићентије и два калуђера. Потом је Митесер из Раванице дошао у Љубостињу. Сигурно је и на том путу имао калуђере као помагаче и пратиоце. Није познато да ли се Митесер задржавао у Љубостињи или не. Међутим, како је пепчице дошао из Раванице и како је требало да обезбеди водиче за наставак пута, Митесер је у Љубостињи највероватније остао један или два дана. Из Љубостиње Митесер је, у пратњи манастирских калуђера дошао у Трстеник. У његовом тајном и поверљивом извештају који је он касније поднео аустријској војној команди налазимо многе драго-

цене податке, а међу њима и краћи опис Трстеника. Митесер је записао да је Трстеник мала паланка која има 43 турске куће, 17 хришћанских, затим, 2 хана, 2 механе, 2 пекаре и једну ћамију.

Без обзира што је релативно кратак, Митесеров опис Трстеника је веома драгоцен. То је једини писани извор за трстеничко насеље са kraja XVIII века. Према броју домаца може се претпоставити да је Трстеник тада био претежно муслиманско насеље, јер су на једну српску кућу долазиле готово три турске. Трстеник је имао укупно око 450-500 становника, од којих су 350 били муслимани, а 150 срби. Постојање два хана, односно успутна свратишта за одмор и окрепљење путника, сведочи о прилично живом саобраћају на путу Краљево – Крупскац и према насељима у Левчу. Ханови су имали и посебан простор за смештај стоке и претовар робе. Две механе, две пекаре, и једна ћамија одговарају величини касабе, односно задовољавале су потребе њеног претежно муслиманског становништва. Занимљиво је да Митесер не наводи било какву трговинску или занатлијску радњу, нити јавни превоз скелом преко Западне Мораве. Како је Трстеник припадао пограничној зони, јавни прелаз преко реке свакако је био у рукама муслимана.

Из Трстеника Митесер је у пратњи љубостињских калуђера, такође пешке, отишао за Караванџац. Описујући тај пут, Митесер је навео готово сваку ситницу која је имала војни значај: речице, потоце, пропусте, мостиће, баре и мочваре, као и трајање путовања у минутима и удаљеност у корацима. Митесер је детаљно описао мост преко Ибра код Караванџаца за који је навео да је дуг 150, а широк 6 корака. Уз извештај Митесер је предложио и план овог моста, сматрајући га стратешки важним. За Караванџац је записано да има 89 турских кућа, 11 хришћанских, 2 хана, 3 механе, 2 пекаре и једну од камена грађену ћамију. За разлику од Трстеника, Караванџац је имао солидно земљано утврђење, или шанац. О муслиманима Караванџацом Митесер је записао да су сурови пљачкаши и разбојници. Он дословно вели: „одузимају све не дарујући ниједном човеку живот. То су тзв. арнаути који су отерани из Скадра, Призрена и Вучитрна, а овде су се својевољно настанили отеравши домороце са њихових огњишта“. О муслиманима Трстеника Митесер није имао такво мишљење.³⁰

³⁰ Д. Пантелић, *Ухођење Србије прег Кочину крајну*.

Поред ухођења Србије ради прикупљања војних и стратешких података, Аустрија је, као и раније у сличним приликама, настојала да привуче Србе на своју страну уз обилата обећања. Од српских избеглица Аустријанци су образовали добровољачке одреде, тзв. фрајкоре. Од неколико оваквих одреда најпознатији су били фрајкор мајора, касније пуковника, Михаила Михаљевића са око 2.500 добровољаца и одред под командом виђеног трговца из околине Јагодине, Коче Анђелковића, који је за кратко време нарастао на око 3.000 људи. Чете Коче Анђелковића махом су оперисале у рејону Велике Мораве, у настојању да загосподаре Цариградским друмом и пресеку везу за снабдевање опсаднутог турског гарнизона у Београду. Због популарности капетана Коче Анђелковића, његове личне храбости и почетних успеха у борби са Турцима, овај рат је у нашем народу запамћен као Кошина крајина.

Почетком јесени 1789. године Аустријанци су поново опсели Београд. После жестоког артиљеријског бомбардовања Турци су 8. октобра били принуђени да предају тврђаву. Тако је Аустријанцима још једном био отворен пут за продор на југ. То је одмах искористио Михаљевић са својим српским фрајкором отпочео војне операције у централној Србији. Први већи успех био је освајање Ђуприје, а затим су пали Јагодина и Параћин. Прилично опрезан, Михаљевић се није усудио да одмах крене на Крушевац, сматрајући да је у њему турски гарнизон врло јак. Стога је одлучио да прво нападне Караванџац. Средином новембра исте године фрајкор пуковника Михаљевића стигао је у Витановац, где је у току аустријске управе у Србији било седиште капетаната. У току борбе по Србији фрајкор је бројно ојачао тако да је пред напад на Караванџац имао око 5.000 људи, добровољаца и нерегуларних јединица. Батаљонима добровољаца командовали су Михаљевићеви официри, а нерегуларне јединице водили су српски сеоски кнезови. Због добrog познавања терена и месних прилика Михаљевић је ове добровољце искористио за извиђање, као водиче и за стражарску службу на путевима.

По доласку у Витановац Михаљевић је на основу података из Митесеровог извештаја направио план напада на Караванџац. Он је веровао да је караваначко утврђење јако, да има доста војника и да ће, уколико опсада потраја дуже, свакако пристићи помоћиз Новог Пазара. Из Витановца је хришћанској раји по околним селима Михаљевић слao про-

кламације аустријског цара са позивом да му се Срби пријуже у борби са Турцима, уз обећање да ће бити стављени под заштиту Беча. У прокламацији је такође речено да се Срби преселе у Аустрију, уколико фрајкори не буду могли да се одрже на турској страни. Тако је Србима, као и у претходним аустро-турским ратовима, дата могућност да с спасу од могућих репресалија Турака. Ове прокламације су брзо доспеле и у села на десној страни Западне Мораве, у околини Караванца и Трстеника. Одазивајући се позиву Михаљевића на преговоре у селу Витановац, дошли су многи сеоски кнезови. Пошто су изразили пуну приврженост царској прокламацији и обећали пуну помоћ српске раје, сеоски кнезови су са својим људима запосели све путеве ка Новом Пазару, одакле је могла да стигне помоћ Караванцу.

Пре непосредног напада на караваначко утврђење Михаљевић је осигурао и бокове. Један одред од око стотину војника, праћен придошим устаницима из околине, упућен је према Чачку, а други сличног састава попао је у демонстративно извиђање ка Крушевцу. Нема никаквих писаних извора шта се тада дешавало међу муслиманима у Трстенику. Извесно је да никаквих сукоба са српским добровољцима није било, па се сматра да су Турци напустили Трстеник пре него што је Михаљевић дошао пред Караванца. Објективни разлози приморавали су трстеничке мусимане да у случају приближавања непријатљске војске одмах напуштају касабу, а не да је по сваку цену бране. Прво, били су малобројни, тако да је највише око 50 људи из насеља било способно за војну службу. Затим, Трстеник није располагао никаквим утврђењем које би становништву пружило заштиту, тако да би касаба била лак плен. Најзад, Турци у Трстенику нису могли да се поуздају у било какву помоћ из Крушевца или Караванца. Због тога је благовремено повлачење из насеља за њих било једини и најбољи излаз.

После блокирања комуникација ка Новом Пазару и осигурања бокова, Михаљевићев фрајкор прешао је Западну Мораву код Шумарица, мало изнад ушћа Ибра. Караваначки Турци нису ометали добровољачки корпус, па је пребацивање преко реке обављено мирно. Сви Турци у насељу повукли су се у утврђење. У међувремену, Петар Новаковић Чардаклија, добар познавалац ових крајева, у заједници са локалним сеоским кнезовима и њиховим људима, претерао је заостале Турке настањене по околини.

После завршених припрема, у зору 20. новембра, започео је напад на Караваначки шанац. Фрајкор је за напад био постављен у три бојна реда. У предњем реду је био један батаљон пешака, два топа, а на оба крила коњица. Средњим редом командовао је капетан Ђорђе Симић. Његове снаге састојале су се од батаљона пешака, воде хусара и једног мањег топа. У трећем реду наступао је пуковник Михаљевић са два топа, шест чета пешака и одредом коњице. Михаљевићу је било познато да је главно турско утврђење било на брегу изнад цивилног насеља, а да је друго, много мање, било на другој обали реке поред моста. Снажна артиљеријска ватра фрајкораца била је усмерена на ибарски мост, главни шанац и мало утврђење на другој обали Ибра. Караваначки Турци нису имали топове, што је убрзо одлучило битку. Не чекајући напад пешадије и коњице турска војска и цивилно становништво напустили су Караваначки шанац и побегли за Нови Пазар. Повлачење Турака трајало је готово целог дана. Михаљевић је све то мирно посматрао потпуно задовољан што је без већих напора потпуно заузeo Караванца. Он је наредио да се артиљеријска ватра обустави и да се улазак у вароши утврђење остави за наредни дан. Ноћ је протекла мирно а сутрадан је ескадрон фрајкорске коњице капетана Милорадовића, као претходница, ушао у насеље. Пред подне, када је и задњи муслиман отишao, пуковник Михаљевић је на челу парадног фрајкора ушао у Караванца.

Неколико дана по ослобођењу Караванца Михаљевић је јошједном позвао сеоске кнезове у Караванца ради договора. Наиме, Михаљевић је намеравао да нападне Турке на другим местима, али је жеleo да претходно добро осигура караваначки крај од могућег напада из Новог Пазара. На његов захтев српски кнезови су обећали да ће припазити на све путеве од Караванца ка Новом Пазару и да неће дозволити да са те стране дођe непријатељ. Срби су преузели и обавезу да дају своје добровољце за војну посаду у Караваначком шанцу. Михаљевић је остао у Караванцу око три недеље и као педантни официр прво је осигурао освојено турско утврђење, а тек затим повео фрајкор у нови напад на Турке. Поред српских устаника, Михаљевић је у Караванцу оставио једну групу фрајкораца под командом капетана Ђорђа Симића.

Пред крај године, када су већ почели снегови, Михаљевић је напустио Караванац и преко Јагодине дошао у Параћин, одакле је намеравао да нападне Крушевац, свакако најјаче турско упориште у овом делу Србије. Поставља се логичко питање зашто је Михаљевић из Караванца за Крушевац ишао преко Параћина, када је пут преко Трстеника био знатно ближи. Правих разлога свакако има. Михаљевић је био обавештен да у Трстенику нема Турака и да је тим правцем пролаз слободан. Међутим, пут долином Западне Мораве био је изузетно лош. Посебну тешкоћу чиниле су мочваре и блата, што је за превоз топова било изузетно важно. Са друге стране, он је веровао да ће успут и фрајкор бити ојачан новим придошлицима. Из рејона Параћина Михаљевић је фрајкор пребацјо у село Јасику, надомак Крушевца, где се обављао прелаз преко Западне Мораве. Поред стратешког значаја, претеривање Турака из Крушевца подстакло би Србе на већу сарадњу са Аустријом. Осам чета пешака и два ескадрона коњице прегазило је ледену Мораву, а четири топа превежена су преко реке чамцима. Заједно са добровољцима из састава фрајкора, било је и доста Срба под вођством својих сеоских кнезова и виђенијих људи. Пуковник Михаљевић је и овом приликом применио стару тактику: напред су ишли Срби да узнемирају Турке и чисте терен, затим би уследило артиљеријско бомбардовање утврђења, а потом јуришпешадије и коњице. Турски гарнизон у Крушевцу, под командом Сехер-паше, у јачини од око 1. 200 људи није имао артиљерију. Морал војника био је врло слаб, с обзиром да је гарнизон био усамљен, без везе са војним посадама у Нишу, Лесковцу и Врању и без изгледа на њихову помоћ. Ипак, Михаљевић је очекивао снажан отпор. Међутим, поновио се случај Караванца. После артиљеријског напада, Турци су без даљег отпора напустили Крушевац, а Михаљевић је 3. јануара 1790. године свечано ушао у ослобођену стару српску престоницу. У знак захвалности Срби су прво очистили дворску цркву кнеза Лазара, која је до тада Турцима служила за смештај коња, а затим је у храму одржано богослужење коме су присуствовали Михаљевић, његови фрајкорци, сеоски кнезови околине и мноштво света.

У време Михаљевићевог похода на Крушевац, у области Караванца дошло је до извесног погоршања војне ситуације. Знајући да је Михаљевић са главнином снага отишао на Крушевац, Турци су упорно настојали да поврате Караванац. Из Новог Пазара они су правили честе пљачкашке испаде

према Караванциу. Тако су 1. јануара 1790. године похарали манастир Студеницу, и пошли на Караванца. Капетан Симић, командант посаде у Караванциу, одмах је интервенисао, разбио турске снаге и запосео Студеницу. Две недеље касније, на Студеницу из Новог Пазара су упућене врло јаке турске снаге, па је капетан Симићса добровољцима, архимандритом Василијем Радосављевићем и калуђерима, носећи мошти Стевана Првовенчаног (Светог краља) и драгоцености из манастирске ризнице, напустио Студеницу. Приликом преноса моштију Светог краља у војној пратњи био је и будући вођа Првог српског устанка Кађорђе Петровић, који је извесно време служио у фрајкору Михаљевића као добровољац.

Нема никаквих података о догађајима у Трстенику и ближој околини у време војних акција фрајкора, једино је извесно да су муслимани напустили касабу. У насељу је остало двадесетак српских дома. Није познато шта се забило са напуштеном турском имовином. Мало је вероватно да је сва непокретна имовина Турака остала читава. Што се тиче учешћа Трстеничана и људи из околних села у војним акцијама фрајкора, без обзира што писаних података нема, може се претпоставити да је било добровољаца који су учествовали у нападима на Караванца и Крушевац.

Тако је у аустро-турском рату 1798-1791. године, углавном напорима српских фрајкора и устаника био ослобођен велики део Србије. Међутим када је коначан успех изгледао готово сигуран, судбину Срба је још једном одлучила општа политичка ситуација у Европи. Аустрија је била спречена да настави рат против Турске. На западним границама њој је запретила Наполеонова Француска, а на северу Пруска, па је бечки двор био присиљен да са Турском закључи мир. Према одредбама аустро-турског мира скlopљеног у Свиштову 1791. године освојене српске земље враћене су Турској. Аустријска регуларна војска и неки делови фрајкора вратили су се преко Саве и Дунава, али је већина српских добровољаца похитала у своја села да спасава породице од очекиваних турских репресалија. Ослобођење Србије изгледало је тако близу, али је ипак одложено за наредни век.

Почетком 1804. године избио је Први српски устанак, као још један покупај Срба да се углавном сопственим снагама ослободе турске власти. У неку руку то је био наставак борбе коју су Срби водили служећи у фрајкорима. У току неколико месеци по избијању буне устаници су ослободили добар део

Београдског пашалука, осим пожешке, ужишке и сокоске нахије и неких градова на Сави и Дунаву. Током прве године устанка област између Караванца и Трстеника била је релативно мирна, али се напетост осећала. Многи Турци које су устаници истерали из паланки по Шумадији склонили су се у Караванцу, Трстеник, Чачак и Ужице. То су били претежно јаничари и полуусвјет који је изгубио ранији друштвени значај и био противник реформацијама које је спроводила централна турска власт. Њихово понашање у Србији било је главни узрок за побуну народа.

У мају и почетком јуна месеца 1805. године караваначки Турци извршили су низ разбојничких испада у околна села. Циљ напада био је пљачка и застрашивање становништва како би се евентуално спречило ширење устанка. Слична разбојништва вршили су и Турци из Чачка, Курилова (данас село Грачац) и Трстеника. Вође пљачкашких разбојништава били су караваначки Турци, Мехмед-ага Згура, Пљака, Балата, Арчин и Хасан Чучуновић. Извештаји из Србије који су тада стизали у аустријску војну команду у Земун наводе како Караванчани пљачкају села низ Мораву. Једном приликом, пленећи села у Подибру, повећа група караваначких Турака дошла је код муслимана у Курилово. Сутрадан, они су заједно дошли у Трстеник, где су имали рођаке и пријатеље. Немамо подatak колико је у то време било турских кућа у трстеничком насељу, али је сигурно постојала ћамија, о чему нам сведочи један каснији извор. Такође није извесно колико је у касаби било Срба. Код Трстеника Турци су се пребацili преко Мораве и почели да пљачкају оближња села. У извештају земунској команди наведено је да су том приликом Турци тешко похарали манастир Љубостињу и две цркве о којима нема ближих података.

Ради заштите српских села у још не ослобођеним нахијама, пожешкој и ужишкој, и ширења устанка, Каравађорђе је у ове крајеве упутио устаничке чете. Под вођством војвода Лазара Мутапа и Милића Дринчића устаници су прво дошли у чачански крај. У намери да прекину везе Чачка са Караванцем, Пожегом и пут преко планине Јелице, устаници су опколили Чачак у коме је било доста Турака под командом Рушид паше. Пошто је устаника било мало, Мутап и Дринчић нису намеравали да нападну варош, већ само да спрече евентуалне пљачкашке испаде Турка. Ипак, дан уочи празника Благовести, Турци су прешли на леву обалу Мораве и напали устанике испод брда Љубића. Бројно слабији Срби

утврдили су се у једном малом шанцу, тако да је борба трајала од јутра до вечери. Пред мрак, пошто су изгубили четрнаест људи, Турци су се вратили у Чачак и ту се затворили. На српској страни погинула су три устаника.

Средином пролећа дошао је у околину Караванца бивши фрајкорски капетан Радич Петровић, који се нешто раније придружио Карађорђу. Капетан Радич био је искусан и вешт ратник већу поодмаклим годинама. Пред Кочину крајину ступио је у фрајкор и добио официрски чин. Суделовао је у опсади Београда и Караванца. Познавао је овај крај и његове људе. Овог пута капетан Радич није имао ни људи ни намере да нападне на Караванца, већ да заштити српска села од турске обести, да подстиче народ на буну и да застрашује Турке ширећи гласове како ускоро на Караванца креће сам Карађорђе са великим војском и много топова, што је делимично било истина.

Око 20. јуна исте 1805. године дошао је на обалу Западне Мораве код села Витановца Станоје Главаш са мањом групом устаника. Њега је Карађорђе упутио да на том погодном месту близу Караванца припреми логор за војску и тзв. *наутикваријир*, где ће бити смештен устанички главни штаб. То је већ био сигуран знак скорог доласка устаничке војске. Турцима је активност Срба била довољан разлог да се затворе у утврђења и припреме за одбрану. У најгорем положају били су Турци у Трстенику. Пошто су били малобројни, сами нису могли да пруже отпор устаницима а утврђење где би се склонили нису имали тако да су зависили од караваначких муслмана и личне благовремене предострожности. Уосталом, напуштање насеља пред нападом јачег било је у то време врло често и прихватљиво за обе стране. За нападача био је то успех а за одбегле спас.

У међувремену, док су капетан Радич и Војвода Станоје Главаш вршили припрему за напад на Караванца, Карађорђе је прикупљао устаничку војску из логора у Тополи, по Јасеници и Гружи. Сматра се да је у напад на Караванца пошло 6-8 хиљада устаника. Поред Карађорђа под Караванца су дошли и сви позвани кнезови и народне старешине: Јанко Катић, Сима Марковић, Васа Чарапић, Младен Миловановић, Прота Матеја Ненадовић, Ђуша Вулићевић и прота Милутин Гучанин са Драгачевцима. На захтев Карађорђа, Прота Матеја је из Бранковине довукао један топ и довео чету војника.

У четвртак на Видовдан, после шесточасовног марша, Карађорђе је из Груже са целом војском стигао у војни логор у Витановцу. Ту су га, по договору, дочекали капетан Радич и војвода Станоје Главаш. Скела и сви чамци пребачени су на леву обалу Мораве и постављене су страже у пољу према Караванцу. Сутрадан је било мирно. Био је петак, муслимански празник, па Турци нису излазили из вароши. Карађорђе је са старешинама правио план за напад на каравачко утврђење, а капетан Радич га је обавестио да у Караванцу има Турака из Новог Пазара, које је као помоћ упутио Ферхат-ага. Због тога је Карађорђе одмах упутио писмо Ферхат-аги тражећи да повуче Новопазарце из Караванца и да не помаже јаничаре у туђем пашалуку, јер су се они одметнули од централне власти. Карађорђев захтев био је законски уредан: Караванац је био у Београдском, а Нови Пазар у Босанском пашалуку, што значи да је све одлуке о Караванцу доносио Београдски паша. Карађорђе је, такође, обећао Ферхат-аги да ће мирно пропустити све каравачке Турке ако мирно предају утврђење и оду за Нови Пазар.

Поред упозорења на присуство Ферхат-агиних снага у Каравачком пашацу, капетан Радич је скренуо пажњу Карађорђу да је утврђење обновљено са великим бројем пушкарница у неприлазном рову. Он је сматрао да се Караванац најлакше може освојити артиљеријским бомбардовањем, како је то учињено 1789. године. За разлику од наоружања фрајкора, Карађорђе је имао само један омањи топ, недовољан за опсаду.

Карађорђе је веровао да опсада Караванца неће дуже потрајати. Њему се журило да што пре стигне у долину Велике Мораве, запоседне Цариградски друм и спречи Турке да из Ниша дођу у Београд. Због тога је Карађорђе одлучио да нападне каравачко утврђење без обзира на присуство Ферхат-агине војске и недостатак топова. У суботу, 29. јуна после подне, почеле су прве чарке. Истовремено устаничка војска је из Витановца прешла Западну Мораву, док су се Драгачевци код манастира Жиче превезли на десну обалу Ибра у намери да Турцима препрече пут из вароши. Турци су покушали један испад у Златаричко поље, али без икаквог успеха, пошто су били брзо сузбијени и принуђени да се врате у утврђење.

Сутрадан, у недељу 30. јуна, почeo је напад Срба на турску варош, која је према опису савременика имала око 700 кућа, што је претерано велики број. Око шест хиљада

устаника, међу којима хиљаду коњаника, пошло је широким пољем на Каравановац. Први бојни ред водио је капетан Радич. Недалеко од првих варошких кућа устаници су поставили топ, једини који су имали. Артиљеријска ватра прво је управљена на варош. Устаници су употребљавали једну врсту примитивно направљених запаљивих зрна. По речима савременика, топовска ћулад су била обавијена сумпором и „смоловом жицом, па ковачким меовима усјата“. Овако запаљива ћулад брзо су изазивала пожар на дрвеним и трошним кућама. Ватра се ширила а са њом и страх и метеж. Турци су били принуђени да заједно са породицама напусте домове и побегну у земљано утврђење изнад вароши. Те ноћи међусобне чарке готово нису престајале.

Пред подне наредног дана устаници су се приближили утврђеном шанацу, довукли топ и започели напад. Охрабрени брзим падом вароши, Срби су сматрали да ће лако освојити и утврђен шанац. Напад је почeo тако што је прво испаљено неколико топовских ћулада на утврђење, а затим су устаници започели јуриш. Међутим, Срби су се преварили у процени ситуације. Топовска ћулад није нанела већу штету утврђењу, нити је пореметила турску одбрану. Заклоњени иза високих и тврдих палисада Турци су спремно дочекали прилично неорганизован устанички јуриш. Када је први ред устаника пришао врло близу палисада, Турци су иза сигурних заклона, кроз многе пушкарнице, осули убитачну ватру. На простору без икаквог заклона устаници су претрпели велике губитке. Многи су погинули, а јошв је број је рањен. Мађу устаницима је завладао страх од могућег турског испада из утврђења, па је дошло до панике. Напад је прекинут и устаници су се повукли у нереду. У међувремену дошао је јак летњи пљусак, што су устаници искористили да покупе мртве и извуку рањене.³¹

После неуспешног првог јуриша на караваначки шанац, Карађорђе је увидео да мора да мења тактику у нападу, а пре свега да довуче већи број топова. Стога је наредио да се војска повуче на леву обалу Мораве у Витановац, а он је

³¹ Павле Ђуровић из села Отрока и тадашњи кнез Радослав Јелечанин из Матаруга, који су били учесници борбе за Каравановац, причали су да је под караваначким шанцем пало око 50 Срба и 30 Турака, међу којима и Мехмед-ага Згуро. (Државни архив Србије, Министарство просвете II-47, Округ чачански).

отишао у Тополу да довуче још неки топ. На положају код Караванца остао је капетан Радич Петровић са нешто мало устаника. Први дан после прекида напада прошао је у сређивању стања код устаника и у договору старешина шта треба предузети да би се Караванац заузeo. Испоставило се да је капетан Радич Петровић био у праву када је посаветовао Карађорђа да у нападу примени тактику какву је имао командант фрајкора пуковник Михаљевић.

Сутрадан по повлачењу устаника повећа група Турака изашла је из утврђења да осмотри прилике и упутила се Златаричким пољем ка Морави. Међутим, чим су наишли на устаничке страже, повукли су се у шанац. Устаници су на испад реаговали тако што су појачали страже и попалили све воденице на Ибру. Док су устаници чекали да се Карађорђе врати из Тополе, код капетана Радича стигао је устанички гласник са вешћу да путем од Новог Пазара, под пратњом групе војника, долази силихтар, тј. оружар Ферхат-аге. Са њим је био и брат новопазарског владике. Осрећајући да се ради о важним питањима, капетан је под војничком пратњом изјахао да дочека турског изасланика. Силихтар је рекао да носи важну поруку за Карађорђа и захтевао је да као царски човек и изасланик буде безбедно пропуштен у Караванац. Капетан Радич ја лепо примио Ферхат-агиног изасланика и отпратио га до ибарског моста испред Караванца. Силихтар је упознао капетана Радича да носи Ферхат-агин одговор на Карађорђево писмо и тражио је састанак са српским вођом.

О доласку и намерама турског изасланика капетан Радич је одмах обавестио устаничке старешине у Витановцу. Они су му поручили да је Карађорђе у Тополи и да он не доводи Турчина у Витановац, како силихтар не би запазио да је устаничка војска прилично малобројна, већда састанак закаже у пољу, на караваначкој страни.

По доласку у Караванац силихтар је сазвао турске прваке. Био је кратак. Саопштио им је Ферхат-агино наређење да новопазарци прекину борбу са Србима и напусте Караванац. И караваначким Турцима силихтар је саветовао да се мирно повуку у Нови Пазар и обећао је да ће од Срба затражити да и њима гарантују безбедност. У почетку, караваначки Турци нису хтели да пристану на повлачење, али знајући да без помоћи Пазараца нису могли да се одрже, тешка срца морали су да прихвате силихтаров савет.

Следећег дана, у караваначком пољу одржан је састанак турског изасланика и устаничким старешинама. Карађорђе није присуствовао разговору, пошто се јошније вратио из Тополе.

Том приликом Срби су обавештени да ће Турци предати Карановац уколико им са гарантује безбедан пут. У понедељак, 8. јула, Карађорђе је стигао из Тополе, одакле је довукао два већа топа, нешто муниције, барјак и добоше. Тога дана у српски логор стигли су и турски представници. Ферхат-агин силихтар је остао у Карановцу. Тада је договорено да Турци приликом повлачења могу да понесу оружје и кућне ствари, да поклоне Србима неке коње и врате Карађорђеву пушку „шепшану“ која је остала код утврђења приликом српског неуспелог јуриша. Срби су Турцима обећали безбедно повлачење и војну пратњу до Београдског пашалука.

У четвртак, на Петровдан ујутру, Турци су предали Карађорђу једног лепог „куластог ата“ који је до копита био прекривен црвеном чохом и вратили су пушку „шепшану“ коју су устаници оставили приликом неуспелог јуриша на Карановачки шанац. Тога дана, од ране зоре, дуга колона Турака прелазила је Ибар дрвеним мостом, напуштајући вароши утврђење. Турци су се упутили ка Курилову, куда је водио један од путева за Нови Пазар. Изма колоне, као обезбеђење ишла је група од педесетак устаника, мањом лјуди из овог краја.

Када су Турци отишли, устаничка војска је прешла Мораву и широким пољем у бојном реду пошла у Карановац. У средини је била коњица под Карађорђем, на десном крилу Васа Чарапић, а на левом чете Јанка Катића. На обали Ибра чекали су Драгачевци против Милутине Гучанине и устаници из околних села, спремни да пређу преко моста. Под ратним заставама, уз звуке добоша, устаници су око подне ушли у Карановац. Варош је била пуста, а неке куће биле су изгореле. Само су код камене џамије устаници затекли двојицу старијих хоџа. По наређењу Карађорђа варош је запаљена.³² Остављено је неколико кућа за потребе устаничке војске. Утврђење је остало нетакнуто и касније је постало значајан српски војни центар.

³² Савременици су записали како је, наводно, Карађорђе, ушавши у Карановац, затекао пусту варош. Само су код камене џамије остале хоџе, њих двојица. Причало се како су те хоџе замолиле Карађорђа да не пали џамију и да их је он послушао. Међутим, када се Карађорђе вратио у логор неке старешине су му то замериле. Стога је Карађорђе послao неколико људи у Карановац да џамију запале, што је и учинено. Иначе, паљење непријатељских кућа било је у то време уобичајено.

Истог дана када су напустили Каановац, Турци су у пратњи устаника стigli у муслиманско насеље села Курилова (данас село Грачац). Ово село било је изван Београдског, а у саставу Босанског пашалука, па су се Турци осећали сигурније. Уморни од пута, Турци су у Курилову преноћили и опремили се за даљи пут. Сутрадан, пред подне, Турци су пошли из Курилова у две групе: највећа група пошла је преко Гоча за Нови Пазар, а мања се упутила за Трстеник. Група устаника која је Турке додратила до Курилова није се одмах вратила у Каановац. Срби су се притаяли пазећи на понашање Турака са намером да их прате све док не напусте подручје Београдског пашалука. Иза колоне Турака који су кренули ка Трстенику, на потребном одстојању, ишли су и српски устаници. По договору из Каановца они су имали права да их прате све док не напусте Београдски пашалук.

Долазак каановачких избеглица у касабу изазвао је узбуђење трстеничких муслимана. Приче о артиљеријском бомбардовању, опсади шанца и паљењу вароши, још више су подгрејале страх. Трстеничким касабалијама, иначе својим рођацима и пријатељима, Каановчани су саветовали да заједно са њима пођу за Лесковац. За трстеничке муслимане није било другог излаза. Ту ноћу малој касаби каановачки Турци искористили су да се одморе од тешког пута и приберу од узбуђења, а домаћи муслимани да се припреме за одлазак. Сутрадан, у зору, колона каановачких и трстеничких Турака напустила је касабу. И ову групу устаници су пратили до преласка границе Београдског пашалука. После тога српски устаници су се вратили у Трстеник и по обичају, а можда и наређењу, запалили цамију и већину муслиманских кућа.³³ То је било у суботу 15. јула 1805. године.

Нема историјских података колико је тада у Трстенику било турских и српских кућа, односно становника. Насеље свакако није било веће нити бројније него у време када је, двадесет година раније у њему боравио аустријски ухода Митесер.

Због војно-стратегијског значаја ослобођена насеља у Подибу и Западном Поморављу играла су важну улогу у даљем развоју српског устанка. Као управни центар и војни логор посебно се истицало Каановац, а затим и Трстеник. Та два насеља представљала су значајне снабдеваче устаничке

³³ Неки извори наводе како је Карађорђе, одмах по освајању Каановца, дошао у Трстеник и наредио да се насеље спали. То није тачно. Карађорђе је из Каановца отишао у Гружу, а потом у Јагодину како би Турцима спречио напредовање у Београд.

војске, Каравановац већином стоком, а Трстеник житарицама. Има неколико писама Карађорђа караваначком старешини Антонију Ристићу да хитно пошаље војсци храну – у Делиград 5.000 ока кукуруза, у Варварин руској војсци жито и војводи Хаџи Продану Глигоријевићу у Стари Влах 5.000 ока жита.³⁴

После ослобођења Каравановица средином 1805. године у њему је формирана војна команда, гарнizon и за команданта постављен искусни капетан Радич Петровић. Он је покушавао да заузме Нови Пазар и ослободи села у Старом Влаху и Студеници, али после почетних успеха морао је да се врати у Каравановицу. Капетан Радич је убрзо отишao у устанички логор на Врачару, где су започеле припреме за опсаду и ослобођење Београда. По ослобођењу Београда капетан Радич је у њему остао и као стручњак радио на поправци градских утврђења на Калемегдану. Затим је дуже боловао због повреде кичме, а 1808. године био је именован за члана суда, односно београдског магистрата. Уместо капетана Радича, за старешину Каравановица и простране области од Пожеге до Сталаћа, Карађорђе је крајем 1807. године поставио свог зета, Антонија Ристића званог Пљака. Насупрот умном и образованом капетану Радичу, нови караваначки старешина, човек без икаквих војних заслуга, веома осион и прек постао је војвода. На том положају војвода Пљака, како је познат у народу, остао је све до пропasti устанка. Он је проширио караваначко утврђење, градњом новог, тзв. Пљакиног шанца. Према опису савременика ово утврђење могло је да прими око 600 војника.³⁵ Под командом војводе Пљаке биле су Пожешка и Крушевачка нахија, старовлашча кнежина и део Пазарске нахије.³⁶ Тако је и Трстеничка кнежина,

³⁴ У једном Карађорђевом писму војводи Пљаки из 1810. стоји: Трговца нађи, нека зађе по вилајету, нека говеда за клање покупи и нека процени и нека испогађа и све по реду нека попише пошто које говече погоди и говеда овамо нека дотера, па војна док се оконча, гледаћемо народу да платимо, а сад на вересију нека даду...

³⁵ У извештају руског инжењерског мајора кнезу Прозоровском од 26. јуна 1808. године наведено је да шанац у Каравановицу може да прими 600 војника и да у њему нема топова.

³⁶ Ниједан савремени српски извор не говори добро о војводи Пљаки. Он је био слуга и гајдаш код Карађорђа, а његов успон почиње када је постао Карађорђев зет. Записано је како је Пљака имао своје гробље у шарампову у Каравановицу, да је био пијаница и врло зао човек. М. Ђ. Милићевић каже да се незнана за неко јуначко или родољубиво дело војводе Пљаке, јер све што је радио само је срам, покор и несрећа.

односно само насеље и неколико села на десној обали Западне Мораве, била у надлежности карановачке војне команде. У међувремену новопазарски и лесковачки Турци упорно су покушавали да потисну устанике и обнове власт у областима јужно од Карановца и Крушевца. Тако је 1806. године лесковачки Али-паша ударио на Жупу, али је одбијен у борби на шанцу код Кожетина. Ту се истакао Павле Цукић, због чега га је Карађорђе именовао за војводу жупског са седиштем у Трстенику. Читаво време до слома Првог српског устанка Павле Цукић је са устаницима из Трстеничке кнежине брањио положај у Жупи и по планини Жељину, куда су водили путеви за Нови Пазар. Када је Карађорђе, првенствено због војних потреба, организовао устанички поштански саобраћај по Србији, војвода Пљака је, по његовом наређењу, у Карановцу и Трстенику 1811. године основао мезулане. То су успутне поштанске станице у којима су стални курири звани татари, носећи званична писма или новац, мењали уморне коње одморним.

Због близине бојишта на јужним границама Карановац је био важна војна база устаничке Србије. Према изворним подацима савременика под командом карановачког старешине било је око десет хиљада људи и то:

- из Пожешке нахије 3.000,
- из Крушевачке нахије 3.000,
- из дела Пазарске нахије 2.000,
- из Хаџи Продановог краја 600 војника.

Карановачка војска била је распоређена по разним шанчевима, караулама и стражарницама расутим по широком подручју од Старог Влаха до Јужне Мораве. У Карановачком шанцу било је 800 војника, у Хаџи Продановом такође 800, у Крушевцу 600, на Горњем Ибру 300, у Кожетину 300 и на Делиграду 300. Устаници из Трстеничке кнежине били су распоређени на службу у шанац Кожетин. То омање утврђење служило је за одбрану жупских села од упада лесковачких Турака. Поред тога из овог шанца су се контролисали путеви у козничком крају и пут уз Расину ка планинским селима старе жупе Загрлате. Једном приликом, крајем 1810. године, мањи број устаника из Трстеничке кнежине отишao је са војводом у шанац Шавране код Крушевца, где се задржао краће време.

У пролеће 1812. године дошло је до преокрета војно-политичких прилика на Балкану, што је коначно определило судбину Првог српског устанка. Због напада Наполеона Бо-

напарте Русија је била принуђена да прекине рат са Турском како би избегла сукобе на два фронта. Према одредбама Букурешког мира из 1812. године Турској је признато право да поново окупира Србију, али под обавезом да устаницима одобри општу и потпуну амнистију и да Срби добију унутрашњу самоуправу. Устаничка Србија није прихватила одредбе овог мира и одбила да одложи оружје и да пусти Турке да уђу у земљу. Тако је Србија остала сама да се без икакве подршке бори са несразмерно снажнијим Турским Царством.

Глобална промена одмах се осетила на прилике у земљи. Притисак Турака постајао је све јачи, а устаничке снаге све слабије. Већаприла 1812. године Карађорђе је писао војводи Пљаки у Караванџац да народ из пограничних крајева склања даље од границе, пошто се очекују јачи турски напади. У другом писму послатом месец дана касније, Карађорђе је захтевао да одмах обустави нападе на турске области и прекине слање хајдучких чета преко границе.

Одмах затим Карађорђе је заповедио војводама караваначке војске Пљаки, Кујунџићу и Јелечанину да изведу војску из логора, врше егзицир, поправљају путеве и утврђења, али да без његовог одобрења не нападају и не изазивају Турке. Половином јула 1813. године део караваначке војске био је упућен у шанац Топољак на Делиграду као помоћ војводи Младену Миловановићу. Устаници из трстеничког краја били су мањом на шанцу у Кожетину, али је било и оних који су, служећи у Караванџацу, пребачени у Делиград. Устаничку групу послату у Делиград водио је војвода Пљака. О тежини тадашњег положаја устаника сведочило је једно писмо Карађорђа упућено војводи Пљаки у шанац Топољак, у ком врховни вожд драматичним речима готово моли „Забога, старайте се, градове Делиград, Пауљев Шанац и Топољак држати“. У истом писму вожд је упозоравао да за Србију нема наде уколико Делиград падне у руке Турцима. Међутим, спаса више није било. Делиград је пао, а Турци су надирали из Босне, Видина и Новог Пазара. Већина устаничких вођа напустила је земљу и преко Саве пребегла у Аустрију. У општем метежу и страху, без вођа, устаници су својевољно напуштали војску и одлазили кућама да спасавају породице. Страхујући од турске освете Срби су се склањали у шуме и планине. Тако је Србија још једном постала Београдски пашалук.

Нема података када су се раније истерани Турци поново вратили у Трстеник. Судећи по извесним подацима који постоје за друге крајеве, може се претпоставити да се нису вратили сви трстенички мусимани, већ само један део. Прво су дошли одрасли мушкарци, можда још крајем 1813. године, а затим и остали. После паљевине 1805. године насеље није претрпело веће погоне. Шта више, у касаби је било подигнуто и више нових кућа. Међу турским повратницима прве су биле спахије, уживаоци феудалних права и они који су имали какву непокретну имовину. Слом српске буне Турци су схватали као победу ислама, па су завели свој терор, насиљно одузимали оружје од народа и захтевали да им се исплати сав заостали порез и друга давања од 1804. године. Обавезе пре-ма Србима из Букурешког мира нико није помињао.

Ипак, узалудна су била сва настојања обновљене турске власти да у свему успостави односе какви су били пре 1804. године. Изменили су се и људи и прилике, па поновни повратак на систем читлука више није био могућ. Притисак власти само је појачао нестабилност у земљи, сталне буне, миграције и хајдуцију. Осечајући све већа превирања у народу Турци су покушали да умире духове. Позвали су Србе да се врате у своја села, прогласили општу амнистију за устанике и почели да признају аутономна права српских кнезова, као, локалних народних старешина. Ипак, у политици смиривања Срба постигнути су само половични резултати. Процес ослобођења, започет много раније, морао је да буде доведен до краја.

Као локална реакција на осионо понашање Турака, крајем 1814. године, избила је у околини Чачка Хаџи Проданова буна. С обзиром на опште прилике у Београдском пашалуку, очекивало се да буна прерасте у национални покрет. Чачанског муселима Латиф-агу глас о новој побуни Срба затекао је у околини манастира Ђиче, где је по народу сакупљао порез и гонио устанике који нису хтели да се предају. Слутећи опасност Латиф-ага се одмах повукао у Караванџац и почeo да предузима мере за одбрану. Разаслао је гласнике по окolini позивајући Турке да се склањају по варопшима, а упутио је поруку за помоћвезиру у Битољу и новопазарском муселиму.

У то време, чувши за догађаје око Чачка и Караванџаца, народни прваци из Груже, Тома Вучић Перишћи Петар Туцаковић, са приличним бројем наоружаних момака похијтају на Караванџац. Када су стigli у Витановац, тамошњи сеоски кнез Станко Милићевић обавестио их је да у том крају није дошло до буне и да је чачански муселим Латиф-ага са

војском у караваначком шанцу. Сутрадан зором, Гружани заједно са кнезом Станком дођу у село Чукојевац, а одатле се скелом пребаце у Врбу. Из Врбе одмах дођу у Подунавце, где их је по договору сачекао кнез Миљко Шљер из Курилова. Од њега су сазнали да су Турци из Курилова, заједно са нешто муслимана из Караванца и околних села, два дана раније отишли у Трстеник, како би преко Жупе стигли у Лесковац.

Из Подунаваца су Вучићи Туцаковић са свим устаницима и сеоским првацима из успутних насеља, истог дана око подне, дошли пред Трстеник. У касаби није било Турака. Они су тога дана ујутру, са женама, децом и покућством отишли ка Лопашу, у намери да преко Жупе и Јанкове клисуре стигну у Топлицу. При изласку из Лопаша, на месту где се налазио један омањи ров, односно опкоп од земље, Турци су застали да се одморе од пута и терета. На том месту устаници су их и сустigli. По већ готово устаљеном правилу, Тома Вучић је позвао Турке да се предају и обећао им слободан пут ако предају оружје. Према једном извору Турци су прихватили захтев устаника и почели да сакупљају оружје ради предаје. Међутим, тада је дошло до инцидента. Неки Турчин се томе упротиви и убије једног устаника. Због тога дође до међусобне пуцњаве у којој је било неколико мртвих. Ипак, на позив старешина са обе стране, а нешто и због мрака који је већ падао, дошло је до помирења. Турци су предали оружје, а Срби су их пустили да безбедно наставе пут.³⁷

Описан одлазак Турака из Трстеника догодио се крајем месеца септембра 1814. године. Тачан датум није утврђен. Тако је после три стотине педесет година престала турска власт у овом делу Западног Поморавља. Ипак, то јошније било званично. У Трстеник се Турци више никад нису вратили у старој улози. Непосредан повод за принудан одлазак Турака из трстеничког насеља била је буна Хаџи Продана Глигоријевића. Без обзира што је била тренутна и што није прерасла у широки народни покрет, код трстеничких муслимана, малобројних, слабих и незаштићених, буна је била јасан знак да се благовремено треба склонити. И раније у сличним околностима Турци из Трстеника су се исто тако понапали. Због тога око Трстеника није било ратних сукоба.

³⁷ Такви земљани опкопи, односно ровови, називани су *меће-ризи*, па је и место где су они били у народу прозвано Метеризи. О овом догађају има и другачијих прича које се међусобно разликују. Без обзира на разлике у опису овог догађаја, случај у Лопашу уопште није утицао на даљи райвој политичких прилика.

Због неслагања народних старешина и измењених политичких прилика, Хаџи Проданова буна није прерасла у народни покрет ширих размера. После њеног смиривања муселим Латиф-ага провео је зиму у Чачку, где је било око 1. 200 војника. Почетком пролећа дошло је до превирања у Шумадији. Осетивши опасност, Латиф-ага је са половином војника прешао из Чачка у Караванџац, где је окупио околне Турке и затражио војну помоћ од пазарског муселима Адем паше. У међувремену дошло је до састанка српских народних старешина у Такову, где је одлучено да се подигне нови устанак против Турака. На чело Срба изабран је војвода из претходне буне – Милош Обреновић. Он је одмах почeo да прикупља старешине из претходне буне и устанике који су се скривали по шумама и збеговима. У Западном Поморављу до устаничких покрета и прикупљања дошло је у околини Чачка, а посебно у селима код Караванџаца. По налогу кнеза Милоша војвода Радослав Јелечанин из Матаруга и поп Филип Студенички сакупили су неколико стотина устаника и запосели пут из Караванџаца за Нови Пазар. Устаници су поставили заседу у узаној клисури Ибра на врлетном месту код старог града Маглича. Адем пашина војска у јачини од 1.500 вјника, под командом пашиног ћехаје Махмут-аге и бимбаше Јусуф-аге, упућена као помоћ Караванџацу, била је заустављена од заседе. Међутим, када је од Караванџаца наишла коњица Латиф-аге, устаници су се морали повући у оближње планине.

После борбе код Маглича турска војска се затворила у Караваначки шанац. Под опсадом све већег броја устаника, без довољно хране и без наде у боље дане, Турци су послали глас војводи Јелечанину да хоће да преговарају о часној предаји, али да траже личну гаранцију кнеза Милоша, пошто само њему верују. Тих дана кнез Милош је био код Пожаревца где је уговорао предају града. По примитку Пожаревца и испраћају Турака за Ђуприју, кнез Милош је прве недеље јула 1815. године дошао пред Караванџац. Споразум са Турцима о условима предаје вароши и утврђења постигнут је без ташкоћа. Према Турцима кнез Милош је био врло коректан. Забранио је пљачку турске имовине, одобрио им је да од свега понесу шта хоће, обезбедио им је војну пратњу, а Адем паши послao неколико стотина дуката. Тако је у другом српском устанку ослобођен и овај део Западног Помо-

равља и Подибра. У ове крајеве Турци више нису залазили, осим по дозволи српских власти ради решавања имовинских односа.

Национални покрети Срба, из 1814. и 1815. године, имали су исти циљ, али различите путеве. Под вођством Карађорђа Срби су ушли у отворени војни сукоб са Османлијским Царством без одговарајуће подршке са стране. Због изменењених политичких прилика покрет под кнезом Милошем Обреновићем био је претежно сложена дипломатска борба за унутрашњу аутономију уз пресудни међународни, претежно руски, утицај. Срби су захтевали да Турска испуни обавезу из 8. тачке Букурешког мира, што је друга страна покушавала да избегне. Ипак, приморана војном силом, Турска је одредбама Једренског мира прихватила да Србима призна унутрашњу аутономију. Коначно, у јесен 1830. године, Србима на подручју Београдског пашалука Турска је царским хатишеријфом признала право на самоуправу. Кнез Милош се није слагао да самоуправу добију само Срби у дванаест нахија Београдског пашалука, већ је захтевао да се српска права прошире на читаво подручје Карађорђеве Србије. Турска је избегавала да испуни ту обавезу, а кнез Милош је лукавством, политиком подмићивања и мањим граничним инцидентима вршио сталан притисак, што је најзад уродило плодом. Новим султановим хатишеријфом из 1833. године аутономној Кнежевини Србији прикључено тзв. Шест нахија, Јадар са Рађевином и део Новопазарског санџака. Осим војника у споразумно одређеним градовима Турцима је било забрањено да живе у Србији. За продају непокретне имовине одређен им је разуман рок, а ренте су Турцима исплаћиване заједно са осталим обавезама. Србија је годишње плаћала Турској 2,5 милиона гроша, од чега је 900 хиљада била спахијска рента.

До 1833. године гранична линија између Турске и Кнежевине Србије, у трстеничком крају, ишла је од Почковине преко Јасиковице и Брезовице на Гоч и Столове, тако да је Трстеник био погранично насеље. Када је територија Србије проширена, нову границу одредила је нарочита руско-турска комисија. Чланови руске комисије били су Кодебу и Сашаљски, који су углавном одлучивали о свим спорним питањима. Марта 1833. године разграничење је било завршено.

УСПОН

Развој локалне власти | Административне поделе | Распад турског феудалног Система | Нови имовинско-правни односи | Подизање нове чаршије | Унутрашње размирице | Улога Трстеничана у оснивању и развоју Врњачке Бање | Трстенички срески лекари у Врњцима | Прва апотека | Капитал Трстеничана у Врњачкој Бањи. Први регулациони план Трстеника | Улице | чаршијски трг, јавне зграде | Тешкоће у јавном превозу преко реке | Дрвени понтонски мостови | Идеја за подизање сталног гвозденог моста | Залагање Васе Анђелковића | Министарске ујдурме | Кулук и прирез | Краљева реч | Храм Свете Тројице

Одласком Турака почиње у Србији да се образује домаћа власт. У почетку, од 1804. године до објављивања хатишерифа о српској унутрашњој самоуправи 1830. године, развој локалне власти, претежно цивилне, био је успораван ратним стањем. То је уједно време знатне преваге војне власти над цивилном, што је била последица политичких прилика. Већ од 1815. до 1830. године, у доба кнеза Милоша Обреновића, развој локалне власти био је знатно бржи, али, ипак, ограничаван самим присуством Турака у Србији, старим укорењеним односима који нису могли на пречац да се прекину. Домаћа власт настајала је, често спонтано, на основу личног угледа у народу, рођачким везама, стварним и сумњивим ратним заслугама. Власт је била често краткотрајна и врло променљива, јер су положаји углавном зависили од послушности према вишним старешинама.

Због ратних прилика, прва домаћа локална власт у Трстенику била је образована већ 1805. године, када су домаћи муслимани, после пада Караванџа, напустили насеље. Та власт је била изразито војног карактера. Тада је за кнеза трстеничког краја, односно Кнежине, Карађорђе поставио свога присталицу Павла Цукића.³⁸

³⁸ Павле Цукић је рођен у селу Крчмарима у Крагујевачкој нахији. Година рођења није позната. Када је почeo Први српски устанак, Павле се одмах придружио Карађорђу, учествовао у борбама против Турака, па га је Карађорђе поставио за старешину трстеничке кнежине, а после ослобођења Жупе, Павле је постао војвода жупски са седиштем у Трстенику. Плах по нарави, Павле се убрзо завадио са Карађорђем, наводно због неких народних тужби, због чега је накратко био смењен са положаја. Пошто је убрзо дошло до измирења, Карађорђе је Павла вратио у Трстеник са ранијим звањем војводе жупског. У Трстенику је Павле остао до пропasti устанка, а затим је са многим старешинама пребегао у Срем. По избијању Другог устанка Павле се вратио у Србију и ратовао под кнезом Милошем Обреновићем. Касније се и са њим завадио и почeo да буни народ против кнеза. Милош га је на превару ухватио и послао Марашили папи у Београд под оптужбом да ради против Турака. У оковима, на путу за Београд Турци су га убили и његову главу послали папи. Павле Цукић је био поочим Петра Лазаревића, кога је као мало дете без родитеља нашао у Стопањи.

Трстеничка кнежина којом је управљао Павле Цукић била је релативно мала и погранична, изложена честим борбама, тако да њене границе нису биле ни сталне ни сигурне. Кнежина је захватала простор од Почековине до села Руђинаца, тако да је у њеним границама било само неколико насеља: Трстеник, Почековина, Оџаци, Горња и Доња Џрнишава, Руђинци и понекад Лопаш. Тада нису постојала села Бресно Поље, Рибник, Чарири, Осаоница, Левићи, Голубовац и нека друга. Насеља Риђевишица, Бучје, Пасјак, Велуће, Округлица, Брезовица, Стублица и Стремница била су Крушевачкој нахији, а Попина и Дубље у Јошаничкој нахији Новопазарског санџака. Сва села на левој обали Западне Мораве припадала су другим административним областима.

Трстеничка кнежина потпадала је под војну власт карановачког старешине. До 1807. године командант Караванског шанца био је стари ратник из Кочине крајине Радић Петровић, а када је он прешао у Београд, на његово место постављен је војвода Антоније Ристић, звани Пљака, иначе Карађорђев зет.

После насиљног смењивања и убиства трстеничког старешине и војводе жупског Павла Цукића, на његово место је већ 1815. године, опет кнезевом вољом, постављен Алекса Прокић, који се називао кнез и капетан трстенички. Прокић је био човек сумњиве прошлости. Он је био у служби „хиз-мсћара“, односно слуге Абдурахман паше, који је 1819. године дошао на место везира Београдског пашалука. Сvakако је Прокић био човек кнеза Милоша и његова веза са Турцима. У време његовог дугогодишњег старешинства Трстеничка кнежина се, бар просторно, готово није мењала, али је дошло до других важних промена. Најважнија и по својим последицама врло значајна промена била је појачана миграција Срба из турских крајева у Србију кнеза Милоша. Као погранични крај Трстеничка кнежина била је изложена врло јаком миграционом притиску, нарочито из области Жупе и тзв. пазарских предела, односно тадашње Јошаничке и Козничке нахије. Због великог броја придошлица у насељима Трстеничке кнежине постепено је порастао број становника, а почела су да ничу и нова сеоска насеља где их раније није било. Кнез Милош, је бар привидно, Србима у турским пределима саветовао да буду мирни, да не дижу буне и да

мирно чекају нова времена које ће убрзо доћи. Ипак, када је било потребно, кнез је на њему својствен начин подстицао народ на сеобе и буне, правдајући такво понашање српском самоодбраном. Наравно, кнез је то чинио са осећањем мере и само до потребне границе. У оквиру такве српске политике српске власти у пограничним областима настојале су да што више породица Срба приволе да из турских села побегну на турску страну. Избеглицама је обећавано да у Србији могу слободно да крче шуме и да се насељавају. Срби су оптуживали Турке како врше велики зулум и да је то основни разлог пресељавања, док су Турци порицали крвицу, тврдећи да српске власти подстичу сународнике да напуштају своја села и да их на то приморавају. У савременим историјским изворима има доказа за оба изговора.

Једно писмо кнеза села Врњача, које је тада припадало Јошаничкој нахији Новопазарског санџака, и било саставни део царског хаса, односно султановог апанажног добра, јасно говори о избегличким приликама. Драматичан текст овог писма гласи:

Високо узбрани гостодаре Милоши,

Ми љонизно вас поздрављамо.

Ми се молимо прво божу и вама гостодаре, да не примиши у божје име, као сиротију која нема своја, да пре будемо крај двора твоја са једно б кућа, или може бити 10. Да нама нађеш једно месец, где ти рекнеши. Зашићо све дадосмо Турицима, тако оће и главу да ми узму. Зашићо што гођима Турака у Пазару, свакоме не могу да угодим, ни сваком мишом да дајем. У што ми оће главу да изгубим. А ти си многу сиротињу пос своје крило склонио од зла и нас немој заборавиши. Зашићо само чекам од тебе милос, како ћеш ми здравље и де ћешми рећи да требајем. Оти овај час ја сам божји и ваши. Оти боља и оти тибе ако ме ти не приватиши месец не нађеш, ми да се давимо с обале у воду.

16 нојемврија 819
1819. година
у Верњаца

Јесам вашевако добро жељајељ
љонизни служба ваши
кнез Никола Петровић

У архивским материјалима српске државне благајне из периода после увођења српске власти у ослобођеним деловима Србије налазе се и бројни подаци по годинама о тери-

торијалном уређењу, као и о броју дома, пореских глава, харачких глава, грла ситне стоке и др. у трстеничком крају. Нажалост, расположиви архивски материјали не садрже башсве податке који би у овом погледу могли бити занимљиви, нити су тим материјалима обухваћене све године до краја XIX века. Подаци који су били расположиви а за које се сматрало да су занимљиви дају се на наредним страницама у облику табеларних и сличних прегледа, уз одређена запажања, оцене и сл.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1820-21. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	97	103	233
Руђинци	32	35	119
Оџаци	96	101	265
Лопаш	11	12	33
Стари Трстеник	25	23	65
Г. и Д. Црнишава	43	43	110
Почековина	25	25	68
Свега	329	342	893

Треба напоменути да се тада под „ожењеним главама“ рачунала тзв. пореска глава, односно порески обвезник, а да су харачке главе чинили становници старији од седам година. Према овим подацима се види да су насеља била релативно мала и да број сеоских дома готово није прелазио стање какво је било у XVI веку. Уједно, може се закључити да насеља Трстеничке кнежине у тим годинама није било изложено надирању већег избегличког таласа.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1821-22. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	141	154	268
Трстеник Стари	28	38	71
Руђинци	58	71	136
Почековина	41	50	110
Црнишава Доња	26	29	68
Црнишава Горња	24	28	71
Оџаци	128	156	326
Лопаш	17	20	38
Свега	463	546	1088

Без обзира на размак од само годину дана, уочавају се приличне разлике у појединим подацима. На пример, насеље Трстеник се за кратко време увећало за 44 сеоска дома, 51 ожењену главу и 35 харачких глава. Осим Трстеника нагли пораст показују Оцаци и Руђинци, док остала села у кнежини расту нормалним током. Посматрајући укупан развој, Кнезжина се увећала за 134 куће, за 204 ожењена и за 95 харачких глава.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничког среза за 1822. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	149	156	279
Руђинци	64	78	142
Лопаш	21	20	40
Горња Црнишава	25	29	71
Доња Црнишава	27	32	64
Оцаци	131	158	324
Почековина	43	54	110
Стари Трстеник	28	39	69
Свега	488	566	1099

У овом извештају државне благајне ранија кнежина се по први пут назива Трстенички срез. У то време Пожешку нахију, нешто касније названа Чачанска, сачињавали су ови срезови: Пожешки, Гучки, Чачански, Трнавски, Самаилски, Ковачки, Читлушки и Трстенички. Увећање броја сеоских домова и становништва уопште било је успореније него у претходној години. Разлог је био смањење броја избеглица из турских крајева.

Подаци из пореске књиге за ситну стоку, тзв. чибучког дефтера за села Трстеничког среза за 1822. годину:

Насеље	Кућа	Брава
Трстеник-Осаоница	35	512
Оцаци	85	1950
Почековина	31	760
Стари Трстеник	21	452
Лопаш	14	300
Доња Црнишава	21	533
Горња Црнишава	20	508
Руђинци	32	488
Свега	488	5503

Из ових података се види да је у читавом Трстеничком срезу било 259 сеоских кућа које су гајиле ситну стоку, тј. овце или козе, и да је укупан број ситне стоке износио 5.503 комада, или у просеку по 22 брава по једној кући која се тим послом бавила.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничког среза за 1823. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	146	149	292
Руђинци	62	76	146
Горња Црнишава	26	29	73
Доња Црнишава	26	33	64
Оџаци	128	148	324
Почековина	43	51	113
Лопаш	22	24	41
Стари Трстеник	25	35	66
Свега	478	545	1119

И по овим подацима види се да је прилив избеглица из турских крајева у насеља Трстеничког среза био релативно мали. Избеглицама није било тешко да неопажени прођу границу, јер она није била нарочито контролисана, осим на главним путним правцима. Сељацима је било далеко теже да напусте домаће огњиште, њиве и оставе летину, да са оскудним иметком пођу у избеглиштво са старцима, женама и децом. Било је потребно наћи везу преко границе, да се прибави сагласност српских власти, а посебно да се обезбеди земља. Раније избеглице већ су заузеле слободну земљу, па су новодошли морали да крче луг. Српским властима у пограничним крајевима није било лако да обезбеде толико земље и подмире све избеглице које су непрекидно пристизале са свих страна. Стога је било случајева када су српске власти, бар привремено, морале да обуставе пријем избеглица. Понекад је долазило до већих спорова око земље. Илустрацију таквог стања, жеља и страдања сеоске сиротиње, изражавају њихове речи у заједничком писму кнезу Милошу. Писмо гласи:

Благородному верховному Господару Милошу љубезно њоздравље. Љубимо ћи руку и скући ојач нас и кнезова и кметова и осијале сиротиње ојач села Курилове и Новосела, Врница и Дубљи и Пойине.

Молимо Господару како ћеш и даље нама учинићи. Нијши оремо ни радимо, ми што смо осијали. Господару, побегло је 80 кућа, и јошће седи 250 кућа што је по Мораву. Толико кућа седи и оре ћо шоље, па сада ови што су побегли, они говоре да њима не давају ораћи и да байтале шоље. Молимо Господару, како ћеш ни ћи рећи, не смемо без њвоје речи шоље отградити, ни шољака (чувара) турити, док ћи не рекнеши. Господару, божји смо и њвоји. Ако ћи не рекнеши да оремо, учини ни дерман (сјас). Не можемо сви побећи одма, а ми смо њвоји и данас и суђира.

*С ојим осијајемо њвоји доброжељајељи
1824. лејта, месеца априла, 18 дана*

Око избегличког питања било је разних и готово невероватних политичких смицалица и са српске и са турске стране. За сва зла у пограничним областима стизале су оптужбе са обе стране. Циљ је био да се светској јавности укаже на измишљеног кривца.

Тако је с пролећа 1825. године нахијски кнез, иначе шупрак кнеза Милоша, Василије Поповић, упутио неколико својих људи у села преко границе да наговарају сељаке да са турских спахилука беже у Србију. Господар Васини људи су доста сељака успели да убеде и приволе на бекство, а неке су на то и присилили разним претњама и уценама. Збирно место ових пребега био је Караванац, где су избеглице добиле земљу, али су се многи од њих нешто касније вратили на стара огњишта. Циљ кнеза Милоша био је да се европска јавност убеди да Срби морају добити унутрашњу самоуправу не само у оквиру Београдског пашалука, већ територијално знатно више, у границама Карађорђеве Србије.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничког среза за 1824. годину:

ТРСТЕНИК ОД НАЈСТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА ДО 1900. ГОДИНЕ

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Варош Трстеник-Осаоница	148	159	321
Руђинци	63	77	144
Горња Црнишава	26	30	79
Доња Црнишава	26	34	64
Почековина	47	59	117
Оцаци и Рибник	133	157	360
Лопаш	23	36	66
Стари Трстеник	24	29	52
Свега	478	581	1203

У овом табеларном прегледу насеља Трстеничког среза за 1824. годину по први пут су, бар за локалне прилике, поменуте две важне чињенице:

- насеље Трстеник названо је „варош“, и
- Рибник је уписан као насељено место, иако је, на неки начин, приодато суседним Оцацима, макар и формално.

Иначе, у овој 1824. години дошло је до неких кључних догађаја везаних за Рибник. То су била два догађаја која су по свом значају и последицама превазилазила границе Среза. Први од њих је насељавање Рибника, а други, грађење цркве у истом месту.

Данашње насеље Рибник за читаво време турске владавине имало је посебан правни статус – било је царски хас, односно апанажно крунско добро турског султана. Приходе са таквих добара уживао је султан дајући их у закуп као тзв. мукаде. Закупци мукада обично су били везири, санџакбегови и други виђенији муслимани. С обзиром да се налазио у Пожешкој нахији, Рибник је називан Пожешка мукада. На почетку XIX века у Београдском пашалуку било је више мукада: Грочанска, Хаџибеговачка, Пожаревачка, Сарановачка, Јагодинска, Темнићка, Ђупријска, Рујанска, мукада Чемерно, Мачванска, Поцерска, Палешка, Поречка, Ужиčка, Ваљевска, Крагујевачка, Смедеревска, Шабачка и Пожешка код Трстеника која је захватала атар данашњег села Рибника. Поред ових царских добара у Београдском пашалуку, широм Турског Царства било је врло много султанових имања. У суседству Трстеника налазила се тзв. Пазарска мукада, у чији састав су улазила села: Врњаци, Ново Село, Грачац (Курилово), Гоч, Предоле, Дубље и Попина.

Сељаци на мукадама, уколико их је било, представљали су баштинике са ограниченим правима. Њихов социјални положај био је сличан положају сељака на тимарима и земетима, а у неким случајевима нешто другачији. Повлачењем Турака султанска добра су на овај или онај начин постепено прелазила у српске руке. Већ 1816. године кнез Милош Обреновић је готово принудио београдског везира Марашили Али-пашу да му уступи највећи број мукада у Пашалуку под закуп и то за само 40.000 гроша годишње. Прича се да је кнез Милошод истих мукада имао годишњи приход десет пута већи од износа закупа. Међу закупљеним мукадама био је и Рибник, који је извесно време сматран приватним имањем кнеза Милоша, иако правно то није био.

Кнез Милош је управљао мукадама на исти начин као и раније Турци. На већим мукадама он је постављао своје пуномоћнике, као некада Турци своје емине, а кнезовима и сељацима је наредио да његове људе лепо приме, да их слушају и поштују као власт. На мањим мукадама није било кнежевих надзорника, већу те послове вршили кнезови оних кнежина у којима су се мукаде налазиле. Кнежеви надзорници имали су своја седишта у неком селу на мукади, или у оближњој варошици где су били амбари за смештај прикупљеног жита и другог десетка.

С обзиром да су приходи са мукада доносили закупцу велику корист, многи устанички прваци са завишићу су гледали на лако и брзо богаћење кнеза Милоша и његових људи. Они су све гласније негодовали, тражећи или поделу плена или да мукаде постану државна земља. Зазирући од могуће буне, кнез је морао да попусти. Ипак, гледао је да се нешто формално измени, али да његова права не буду много окрњена. Тако је 1822. године почeo да мукаде даје у пазакуп. Наравно, веће и боље мукаде кнез је дао својој браћи Јеврему и Јовану и шураку Василију Поповићу. Тако је Јеврем узео мукаде у Шабачкој и Ваљевској нахији за 30.000 гроша годишњег закупа, Јован Пожаревачку мукаду за 7.000 гроша а Василије Поповић Пожешку мукаду, односно Рибник код Трстеника, за 10.000 гроша.

Рибник је кнез Милошкористио за узгој свиња, које је продавао у Аустрији. Тада је у Рибнику било нешто мало сеоских кућа, управо онолико колико су захтевали послови око това свиња. Управо због тога што је насеље имало врло

мало домаћина и житеља, Рибник се није урачунавао у село, већ као приватан посед, раније турски а после њиховог одласка, кнеза Милоша.

Ипак, како је време пролазило и прилике се мењале, кнез Милош је био принуђен да постепено дозвољава насељавање Рибника, мада је у почетку подела земље била контролисана. То се види из једног упутства које је кнез Милош издао нахијском старешини кнезу Василију Поповићу о деоби земље „старинцима и дошљацима“, како он каже „у Рибљаку“. Упутство је издато 15. јануара 1821. године у Крагујевцу и гласи:

Љубазни мој Васо, здравсћујиће,

Ја сам за Белојољца вама већева ђућа говорио да иде кући. Ја га пражићи нећу за престану љеђово и сада то истио вама ћовићоравам. Тића пошаљиће, када се кукурузи стапају пређеривајши из Рибљака, да види какви су и колико ће се пређерети. Ви оштијеје собом у Рибљак и по-делиће земљу и по-делиће најпре стварницима, колико је њима за досића, а по-тим јавиће који се ћог ходи насељавајши, да се насле и да ће се и њима сваком задовољно земље дати, ибо ја волим дати оному земљу, који с кућом онди седићи буде, неже ли стражник делићи за сами десетак.

С оштијем оставајем вас ћодрављајући и јесам

*Ваш доброжелајелниј
верховни Сервији књаз
Милош Обреновић³⁹*

Кнежева манипулација око начина коришћења прихода са мукада и њиховог давања у пазакуп рођацима и политичким истомишљеницима није трајно умирила његове противнике. Кнез Милош је, поучен ранијим немилим догађајима, приходе са мукада 1828. године поверио Великом народном суду. Од тада мукадама у Србији, као народним добрима, управља Велики народни суд, а приходи са мукада постају државни.

Један од сталних пограничних проблема до хатишерифа из 1833. године била је непрестана миграција Срба са турске на српску страну. Има доста писаних докумената који јасно

³⁹ Из овог писма се јасно види да је Васа Поповић, старешина Пожешке нахије, био надзорник кнеза Милоша у пожешкој носној данашњем селу Рибнику.

упућују на врло деликатну ситуацију. Таквих догађаја било је и у трстеничком крају, који је био изложен притисцима из Крушевачке, Козничке и Јошаничке нахије, које су још биле под турском управом.

Једно писмо кнеза Дмитра из Козничке нахије које је упућено кнезу Милошу 14/27. јуна 1831. године гласи:

Благородному нашему чеснотному гостодару Милошу

Љубимо вашу руку славну и ми сви ошиће народ, кнезови и појови и осићала сиротиња од Козничку нају, молимо вас гостодару Милошу избави њи од Турака, нашу децу заробише, мужеве љубише аман за божији атар чини ми једно адале (правду) да њи види бог да њи чује шар и ви гостодару, да ли чујеш, да ли нечујеш или не ајеиза нас, ми ти жућа изгубе но ни љиши љисмо кућемо ти сад ми да ти идемо, нас Турци изгубише сасвим.

С ошиим осићајем ваше чедо кназ Гмишар у Козничку нају.

Кнез Милош је био на великим мукама: нити је смео да се отворсно меша у послове на турској страни, нити је могао да остави народ на милост и немилост Турцима. Поводом овога, наводимо кнезев писани совет Крушевљанима из краја 1832. године:

Ово су исцена све нечуvena зла... и требало би желити да се исцни зулуми укину. Но не треба браћа, оружаном руком укидати иj, веће треба штужити вишију и царској власти... Немојте да се ошијаје и да се кавције међу собом или с Турцима, не араје, не палије, нити ошијимаје један другоме девојака, нити чиније ви коме зулуме... Претпогије се јоштве који дан... Издајте царско, везирско и забијанско и точно и без затијезања и рођашања, пак ћу и ја онда снаже и образа имати за вас добру реч рећи... и радији да вам се зулуми укину.

Значајна новина за читав Трстенички срез и допринос увећању његовог угледа у широј околини било је подизање цркве у Рибнику. Има две основне приче о разлозима за градњу ове православне богомольје. Наравно, у обе приче мотиви су романтични, са пренаглашеним народним заслугама и увеличаним значајем.

Према првој причи Рибничани су све до 1819. године ишли у Велуће на богослужење. Треба рећи да је тада црква у Велућу била на турској страни. Те 1819. године Рибничани су се код манастира завадили са Турцима и једног од њих

убију. После тог догађаја Рибничани више нису смели да иду у Велуће на Божју службу. После две-три године у Рибник је, као на своје имање, дошао кнез Милош. Прича каже како су се мештани пожалили кнезу да немају цркву где би се Богу молили, па им је кнез обећао да ће саградити богомольју и посветити је великомученику Георгију.

По другој прици црква у Рибнику требало је да буде окосница новог Трстеника који је, наводно, због честих поплава бујичних потока, морао да буде пресељен на сигурније место, односно на кнежево добро у Рибнику. Такве приче настале су касније и нису вероватне. Наиме, значај и општа вредност трстеничког насеља је у томе што се налази на изванредном географском, политичком и привредном месту, што је сваковрсни природни центар краја. Његово гравитационо подручје ширило се од постанка насеља. Уосталом, да је Рибник имао такве квалитете и значај, насеље би настало на том месту. Свакако су се у народу распредале разне приче о рибничкој цркви и наводним кнезевим намерама, међутим, то је уобичајено, нарочито у срединама у којима су значајнији догађаји врло ретки. Трстеник је тада био пред значајним догађајем у свом развоју, пред подизањем нове чаршије, или боље рећи пословног и трговачког центра, али никако тако далеко у Рибник. Тиме би Трстеник изгубио тако значајан прелаз преко Западне Мораве и привредне везе са селима тадашње Левачке и дела Темнићке кнезије, што је за његов развој било пресудно.⁴⁰

⁴⁰ Није спорно да је кнез Милош Обреновић, како изгледа у прољеће 1823. године, донео одлуку о градњи цркве у Рибнику. Треба нагласити да је тада Рибник био царски хас, односно султаново апсолутно добро, које је од 1816. до 1822. године под закуп држао кнез Милош, а касније његов шурак нахијски старешина Василије Поповић. Није познато, није ни битно, да ли се кнез Милош о градњи храма договорао са малобројним мештанима или није. Градња цркве трајала је 1823-24. године. Грађевински предузимачи били су Јања Михаиловић и Никола Ђорђевић, који су у исто време зидали цркве у Караванцу и Варварину. Предузимачима је кнез Милош у првој рати исплатио 1000 гроша, а затим још 9000 гроша, али овога пута и за радове на цркви у Варварину. Освећење цркве обавио је епископ Герасим из Караванца и храм је посветио светом архангелу Гаврилу, мада је, како изгледа, кнез Милош, био намеран да се црква посвети архангелу Михаилу. Црквена слава је Свети архангел Гаврило, на дан 26/13. јула. Два звона за Рибничку цркву набављена су 1831. године, веће је било тешко 333 оке, а мање 265 ока. Оба звона плаћена су око 1800 гроша. Према подацима из 1874. године рибничка црква имала је две парохије, рибничку и оначку. Рибничку парохију су чинила села Рибник са 33 кућа, Почековина са 85, Лопаш са 70, Стари Трстеник са 65 и Горња Црнишава са 46 дома. Оначка парохија се састојала од Оџака са 124 кућа, Доње Црнишаве са 52 и Горњег Рибника са 25 кућа. У обе парохије рибничке цркве било је 500 кућа.

Обе приче о рибничкој цркви имају неке прихватљиве мотиве, мало романтичне и са националним призвуком. Цркве са не граде на местима где је било српско-турских свађа, јер да је тако, Србија би била препуна богомоља. Разлог за грађење рибничке цркве је врло једноставан: на широком простору који је био у границама Србије, овде у Западном Поморављу, није било ниједне цркве, због тога је кнез Милош подигао овај храм за села Рибник, Оџаке, Црнишаву, Лопаши Стари Трстеник.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1825. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	145	143	326
Оџаци	132	141	363
Руђинци	64	68	140
Лопаш	24	24	52
Горња Црнишава	25	25	74
Доња Црнишава	27	31	62
Стари Трстеник	25	30	65
Почековина	46	53	115
Свега	488	515	1197

Упоређењем ових података из 1825. године са истим подацима из претходних година долазимо до закључка да у 1825. години у селима Трстеничког среза није било неких битних промена како у броју сеоских дома тако и у броју пореских и харачких глава.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1826. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	145	145	337
Руђинци	63	71	143
Доња Црнишава	27	31	63
Горња Црнишава	24	26	74
Лопаш	26	28	64
Почековина	50	57	143
Оџаци	135	149	367
Стари Трстеник	25	30	72
Свега	495	537	1263

Занимљиво је да се у овом извештају Рибник не помиње као посебно самостално село. С обзиром да се овде ради о пореској књизи, Рибник је пописан заједно са Оцаима као једна пореска јединица, па због тога није посебно убележен.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1827. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник-Осаоница	143	144	358
Црнишава Доња	27	29	64
Црнишава Горња	25	27	77
Руђинци	68	77	170
Оцаци	137	152	379
Почековина	52	59	148
Лопаш	27	30	62
Стари Трстеник	28	32	84
Свега	507	550	1342

У подацима српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1827. годину такође нема битних тазлика у односу на претходни извештај. Ипак, приметно је увећање броја кућа за 12 дома, пореских глава за 13 и харачких глава за 79 особа. Такође је занимљиво да се и овога пута, као и у претходној години, ова административна јединица не назива срез, већ кнежина.

Подаци српске државне благајне о селима Трстеничке кнежине за 1828. годину

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Варош Трстеник	146	150	358
Руђинци	73	84	188
Горња Црнишава	27	30	68
Доња Црнишава	25	27	82
Лопаш	48	30	90
Почековина	54	16	146
Оцаци	139	159	388
Стари Трстеник	35	38	108
Свега	546	579	1428

То је први пут да се у једном званичном документу насеље Трстеник назива „варош“, а сва остала насељена места у Кнежини „село“. Ради међусобног упоређивања није наодмост рећи да је у истом документу за Карановац наведено да има 144 кућа, 138 пореских и 130 харачких глава, а Чачак, као нахијски центар, 89 кућа, 89 пореских и 231 харачку главу.

Један од основних разлога за нешто каснију стагнацију насеља је укидање среза и, уопште речено, управна одвојеност Трстеника од села на левој обали Западне Мораве, која су привредно апсолутно гравитирала Трстенику, али су била одвојена срским и окружним границама. То се касније изменило, али изгубљено време развоја није могло бити надокнадено.

Те 1831. године десио се за Трстеник и читаву Кнежину један значајан догађај. Наиме, средином месеца августа капетан Петар Лазаревић, исти онај који је са својим поочимом Павлом Цукићем једно време живео у Трстенику, наредио је свим срским и сеоским старешинама на путу од Карановца до Стопање да заједно са народом лепо дочекају, угосте и испрате високог турског достојанственика, бившег босанског везира Намик Али-пашу Моралију. Као босански везир Али-паша је у време буне фанатичних муслимана био на страни султана и био је лични пријатељ кнеза Милоша. Када је био принуђен да бежи, склонио се у Херцеговину, а затим је од кнеза Милоша добио одобрење да преко Србије оде у Видин, где га је Порта наименовала за валију. У понедељак, 29. августа, у Новом Селу се сакупило много света, кметови подибарских села, пазарске мукаде и Трстеничке кнежине. Пред подне стигао је Али-паша праћен од старешине капетана Петра Лазаревића и његове свите. Ту је био организован ручак по турском обичају, а затим је Али-паша са свитом и у пратњи старешине Трстеничке кнежине Алексе Прокића отишао у Трстеник. Нема података да ли је Али-паша преноћио у Трстенику, што је могуће, с обзиром да је после ручка кренуо из Новог Села, или је одмах продужио за Крушевац. То је вероватно био задњи пут да неки турски великодостојник прође кроз Трстеник.

Подаци српске државне благајне о селима Капетаније трстеничке за 1831. годину:

ТРСТЕНИК ОД НАЈСТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА ДО 1900. ГОДИНЕ

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Трстеник	151	149	349
Руђинци	73	78	169
Почековина	56	58	147
Оџаци	150	175	402
Доња Црнишава	27	30	67
Горња Црнишава	25	27	80
Лопаш	35	40	83
Стари Трстеник	32	38	110
Свега	549	595	1407

Из података се види да трстенички крај званично више није ни кнежина, нити срез, већ капетанија. Њен старешина више нема стару ратну титулу војвода, или обичајни и у Срба народни назив кнез, већ је то сада капетан Симеон Протић. Иначе, што је веома значајно за даљи развој Трстеника, у овој години увелико су вршене припреме за ширење насеља према истоку, на пространу моравску терасу, која је представљала прикладније и отвореније место за нови трговачки и пословни центар Трстеника.

Подаци о броју домаћина, пореских и харачких глава Трстеничке капетаније за 1832. годину:

Насеље	Кућа	Ожењених глава	Харачких глава
Варош Трстеник	156	156	349
Оџаци	151	176	403
Руђинци	76	80	171
Горња Црнишава	24	29	80
Доња Црнишава	27	30	73
Стари Трстеник	32	40	109
Почековина	58	60	145
Лопаш	39	39	79
Свега	563	610	1409

Из горњих података се јасно види да у 1832. години није дошло до значајнијих промена у односу на претходну годину ни у погледу броја насеља која обухвата Капетанија ни у погледу броја кућа, пореских глава и харачких глава по насељима.

Подаци из тзв. „чибучког дефтера“ о таксама за држање ситне стоке и пашарини за села Трстеничке капетаније за 1832. годину:

Насеље	Кућа	Брава
Варош Трстеник	34	515
Оцаци	78	1738
Руђинци	37	494
Лопаш	15	219
Почековина	35	731
Горња Црнишава	19	441
Доња Црнишава	20	508
Стари Трстеник	21	975
Свега	261	5621

У односу на стање броја кућа које држе ситну стоку и броја брава у селима Трстеничког среза у 1822. години, види се да у 1832. години није дошло до битних измена.

Царским хатишеријом из 1833. године аутономна Кнежевина Србија била је знатно проширења са тзв. Шест нахија, Јадром и Рађевином и деловима Новопазарског санџака. Тада је и Крушевачка нахија ушла у састав Србије кнеза Милоша. Од тог времена Трстеничка капетанија више није била погранична област, јер је граница са Турском померена далеко на југ, код Јанкове клисуре. Будући да је Капетанија трстеничка била просторна мала, јер се састојала од само осам села, она је цела присједињена Крушевачкој нахији. Тада је у Србији дошло и до извесног преуређења у административној подели. Циљ тих промена био је да се, бар донекле измене стара турска административна подела земље. Међутим, промене су текле доста споро с обзиром да је стари систем био на снази врло дуго.

Од осам села раније Капетаније трстеничке и дванаест села старе турске Јошаничке нахије, која су 1833. године припада Србији, образован је Јошанички срез, који се у званичним списима често наводи као „Јошанички срез соједињен са трстеничким“. Овај Срез је имао двадесет села и седиште му је било у Јошаничкој Бањи.

Преглед села Јошаничког среза из фебруара 1838. године и број пореских глава у њима даје се наредним списком:

Насеље	Пореских глава
Гокчаница	117
Пискања	74
Рвати	112
Ново Село (у Ибру)	172
Плана	108
Бања	109
Јелакци	92
Оџаци	195
Доња Црнишава	44
Горња Црнишава	34
Почековина	70
Стари Трстеник	55
Руђинци	86
Попина и Дубље	70
Вењци	73
Ровци и Липово	82
Ново Село	143
Варош Трстеник	172
Гоч и Предоле	37
Лопаш	40

У односу на стару турску поделу Јошанички срез је био састављен из делова следећих административних јединица:

- из Пожешке нахије,
- из Новопазарског санџака и
- од села царског хаса, односно султановог добра: Врњаца, Новог Села, Гоча, Предола, Попине, Дубља и Рибника који се у овом списку не помиње јер је званично био у саставу Оџака.

Остале насеља трстеничког краја тада су припадала Крушевачком, Козничком, Левачком и Темнићком срезу. У Крушевачком срезу били су Омашница, Тоболац, Стопања и Бресно Полье, у Козничком срезу Велуће, Округлица, Пасјак, Риђевшица, Бучје и Јасиковица. Прекоморавска села била су у Левачком и Темнићком срезу.

Списак полугодишњег пореског прихода сакупљеног у Јошаничком срезу од Митровдана до Ђурђевдана 1838. године:

Наименовање	Гроша
На 1885 данак јлаћајући глава по 30 ѣр.	56. 550
На 3 данак јлаћајући глава по 15 ѣр.	45
Аренџа касатинце тарсийеничке	148
Кантар тарсийенички	50
Скела тарсийеничка	283
Скела йочековачка	76
Риболов осаонички	100
Риболов Староѣ Трстеника	95
Аренџа на 6 меана по 30 ѣроши	180

Види се да су сречке власти водиле рачуна не само о главној ставки („Данак по плаћајући глава“) него, рецимо, и о најситнијим ставкама, као што је нпр. „Кантар трстенички“.

Што се тиче издавања скела под закуп и цена превоза, Суд народни српски издао је у Крагујевцу 7. априла 1834. године упутство свим подручним старешинама. У упутству се прво наређује да све скеле морају бити издате под закуп најбољим понуђачима до Ђурђевдана.⁴¹ Затим, у упутству се дословно каже:

<i>Возарина ће се ог саг по следујућој табрифи најлаћивати:</i>	
<i>Ог њуни кола с разним ўтоварима осим на воденицу идући ради млива</i>	пара 60
<i>Ог они који у воденицу иду</i>	пара 40
<i>Ог јаздни</i>	пара 30
<i>Ог јашућа човека</i>	пара 20
<i>Ог љешака</i>	пара 3
<i>Ог ўтоварена коња</i>	пара 30
<i>Ог јаздна</i>	пара 15
<i>Ог вола</i>	пара 15
<i>Ог краве</i>	пара 12
<i>Ог свинчета</i>	пара 6
<i>Ог овие</i>	пара 3
<i>Ог козе</i>	пара 3
<i>А кој би ўловио или ђацао у ѡола овоћа да јлаћи.</i>	

⁴¹ Један од закупаца трстеничке скеле био је мештанин, угледни трговац Сава Карамарковић, чији је син професор Гимназије реалке у Крушевцу, Матија С. Карамарковић, аутор Прогласа о оснивању Друштва за подизање Врњачке Бање 1868. године.

У списку чиновника тадашњег Округа Крушевачког налазе се ова лица:

1. Вучко Мутавчић, исправник Окружног суда кога је средином 1836. године наредбом кнеза Милоша заменио Милосав Браљинац,

2. Милосав Браљинац, члан,

3. Обрад Човић, члан,

4. Јован Туцаковић, члан,

5. Петар Лазаревић, пуковник крушевачки.

Осим њих у Окружном суду радило је два писара, један практикант и један чаршијски полицајац са једним пандуром.

У Срезу трстеничком били су ови чиновници:

1. Симеон Прокић, старешина среза трстеничког,

2. Аксентије Илић, писар,

3. Четири момка који су одржавали ред на пијаци, код скеле и обављали спољне послове.

Средином 1838. године извршена је нова административна подела Крушевачког округа. Том приликом још једном је формиран Срез трстенички, просторно мали, сличан ранијој Кнежини, са само тринест насеља:

1. Варош Трстеник

2. Ново село

3. Липово

4. Врњаци

5. Горња Црнишава

6. Доња Црнишава

7. Лопаш

8. Почковина

9. Оџаци

10. Дубље

11. Руђинци

12. Гоч

13. Стари Трстеник.

Већ у пролеће наредне 1839. године дошло је до територијалног преуређења Округа крушевачког којом приликом је Срез трстенички укинут. Предлог о преуређењу поднео је начелник Округа крушевачког пуковник Петар Лазаревић,

27. априла по старом календару. Што се тиче Среза трстеничког начелник је Министарству унутрашњих послова предложио следеће:

- да се Срез трстенички укине,
- да се село Гоч придода срезу јошаничком,
- да се Стари Трстеник присаједини Крупевачком срезу, и
- да се осталих једанаест села Среза трстеничког: Трстеник, Ново Село, Липово, Врњци, Горња Црнишава, Доња Црнишава, Лопаш, Почековина, Оџаци, Дубље и Руђинци са укупно 1.009 пореских глава опет Козничком срезу присаједине.

Предлог окружног начелника о територијалном преуређењу није прихваћен у потпуности, али је добијена сагласност да се Срез трстенички укине. Решење гласи:

Савету књажевства србског

Срешенијем Совета књажевства србског оти 20. јек. Но 551 да је Среза козничког села Плоча и Крива Река и од Трстеничког Гоч, Предоле и Гвоздац подигадну под Срез јошаничкиј, а осимала сва села Среза Јарсеничког да се пријоедине к Срезу крушевачком и тако истаји Срез Јарсенички да се укине...⁴²

Намесници књажевског доспојоинства:

*Представник књажески, Јоанчићијель иносираниј дела и кавалер,
Аврам Петронијевић
В. Но 164
25. јунија 1839.*

*Председатијељ Совета, генерал-мајор и кавалер,
Јефрем Обреновић
Член Совета полковник,
Тома Вучић Першић*

Сва та многоbroјна преуређења округа и срезова, смањивања, увећавања, укидања и успостављања нису била ни целисходна нити дугорочна. Нису се поштовали принципи

⁴² Због неслагања са члановима Савета кнез Милош Обреновић се 1. јуна 1839. године одрекао кнежевског достојанства и отишао на своја имања у Влашку. За наследника је оставил старијег тешко болесног сина Милана који је брзо умро. Млађи кнежев син Михаило био је малолетан у ван земље, тако да је уместо њега управљало намесништво које су сачињавали Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић Першић.

економске повезаности и међусобне зависности појединих крајева, већ је предност придавана политичким, а често и личним интересима. На пример, у Јошаничком срезу образованом 1833. године, поред села трстеничког краја у долини Западне Мораве била су и села у Ибру: Рвати, Плана, Пискања, Гокчаница, затим, Бања и Јелакци, која са трстеничким крајем нису имала никакве заједничке интересе. Са друге стране, насеља на левој обали Западне Мораве која су природно гравитирала Трстенику, била су у другим срезовима.

Двадесет година после укидања, Срез трстенички поново је формиран на тај начин што је од Козничког среза узето девет села, од Јошаничког једно и од Крушевачког двадесет шест села. Први званичан податак о селима Среза трстеничког налазимо у списку срезова и села Округа крушевачког од 14/27. новембра 1859. године.

Из овог списка се види која насеља и са којим бројем кућа и пореских глава обухватају поново формирани „Срез трстенички, канцеларија у Трстенику 6 сатиј од Крушевца далеко“.

Насеље	Кућа	Пореских глава
Брезовица	54	58
Бресно Поље	69	64
Бучје	44	48
Велуће	37	35
Врњаци	94	86
Глободер	124	142
Голубовац	10	9
Гоч	27	26
Дубље	33	38
Камењача	17	17
Липово	50	51
Лопаш	58	59
Ново Село	132	129
Округлица	20	22
Омашница	83	81
Осаоница	59	52
Оџаци	129	140
Попина	32	33
Почековина	84	83
Горњи Рибник	35	35

Насеље	Кућа	Пореских глава
Доњи Рибник	39	37
Риђевштица	26	37
Рсовци	35	38
Руђинци	56	52
Станишинци	48	72
Стопања	111	162
Стража	13	10
Стублица	13	15
Тоболац	46	52
Трстеник Варош	140	123
Трстеник Стари	57	59
Горња Црнишава	44	49
Доња Црнишава	52	53
Чири	54	54
Штулац	50	57
Јасиковица	43	49
Свега	2018	2127

У овом списку први пут се јављају насеља Чари, Штулац и Стража, а Осаоница се води као село. У односу на раније среске границе, које су биле доста узане, овог пута Срез је захватао значајну територију. Та област је више одговарала природном гравитационом подручју Трстеника, мада ни она није обухватала насеља на левој страни Западне Мораве, која су и даље остала изван среских граница.⁴³

Према територијалној подели Крушевачког округа 1859. године, новоосновани Срез трстенички имао је 36 насеља. Највеће насеље био је Трстеник са 140 кућа, који се водио као варошица. Најмањи је био Голубовац са свега 10 кућа. Највише пореских глава живело је у Стопањи 162, а најмање опет у Голубовцу, само девет.

Из једног, нешто каснијег статистичког прегледа срезова у Крушевачком округу, који је био намењен полицијским потребама, за Срез трстенички наведено је да има:

⁴³ У међувремену, док је трстенички крај био у саставу Крушевачког среза образоване су општине и у некима од њих Примили-телни општински судови: У Омашици, Глободеру, Стопањи, Лопашу, Оцацима, Трстенику, Новом Селу и Дубљу. Нажалост, нема списка из кога би се видело која су села припадала овим општинама. Нешто касније, када је формиран срез Трстенички, број општина у срезу повећан је на дванаест.

- 12 општина,
- једну варошицу,
- три зидане цркве,
- један зидани манастир, Велуће,
- незиданих кућа 1889,
- четири државна чиновника и седам служитеља,
- седам свештеника,
- три мушки и једну женску школу,
- четири учитеља и једну учитељицу,
- 134 ученика и 33 ученице,
- 60 варошких дућана и ниједан сеоски,
- 19 варошких и 4 сеоске механе,
- 10831 становника, од којих 5550 мушких и 5281 женских и
- 1988 пореских глава.

У опширном опису Кнежевине Србије Милан Ђ. Милићевић, у делу где говори о Крушевачком округу, наводи да је тај округ 1866. године имао ове срезове:

- Срез јошанички са 74 села и 1939 пореских глава,
- Срез кознички са 92 села и 3575 пореских глава,
- Срез крушевачки са 79 села и 4878 пореских глава, и
- Срез трстенички са 38 села и 2293 пореске главе.

У односу на попис из 1859. године подаци код М. Ђ. Милићевића врло мало се разликују. Наиме, Милићевић наводи два насеља више: мали планински засеок Гвоздац и Пунешевиће. По том списку Срез трстенички тада је имао:

- једну варошицу, Трстеник, која је имала 198 пореских глава и једну школу отворену 1835. године,
- један манастир,
- четири мирске цркве,
- пет мушких и једну женску школу,
- 10767 житеља и
- 2293 пореских глава.

Просечно највише цркава имао је Срез трстенички, где је на 2.153 становника била једна црква. Овај срез је такође имао и највише школа, једна на 1.759 житеља.⁴⁴

⁴⁴ Осим Трстеника, постојала је школа у Врњцима из 1869, Рибнику из 1836, Велуће 1866. и Стопањи из 1851. године.

Насеља на левој обали Западне Мораве, иако све више привредно везана за Трстеник, и даље су била у Јагодинском округу, у Левачком и Темнићком срезу, и у Крагујевачком округу, у Гружанском срезу.

Левачки срез	Темићки срез	Гружански срез
Горњи Дубич	Селиште	Стубал
Мала Дренова	Велика Дренова	Лозна
Пољна	Страгари	Угљарево
Мијајловац	Милутовац	
Рујишник		
Мала Сугубина		
Божуревац		
Риљац		
Медвеђа		
Богдане		
Прњавор Љубостињски		
Планиница		
Грабовац		
Доњи Дубич		
Лободер		
Рајинац		

Без обзира на административну поделу овог дела Западног Поморавља и сталне промене, гравитационо подручје Трстеника стално се ширило. Већ крајем прошлог века оно је захватало око 50 насеља са обе стране Западне Мораве. У том подручју било је око 4.000 домаова и близу 20.000 становника. Затим је уследио још један талас масовних миграција и велики природни прираштај становника, тако да је између два светска рата Трстенички срез имао 45.705 становника, готово 2,5 пута више него када је 1859. године формиран. Наредна табела покзује како се кретао тај прираштај становништва по општинама Среза трстеничког у периоду 1921-1931. година:

Општина	Број становника 1921.	Број становника 1931.
Варошица Трстеник	1208	1624
Чири	1273	1717
Дубље	1178	1557
Ново Село	2105	3005
Јасиковица	1637	2066

ТРСТЕНИК ОД НАЈСТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА ДО 1900. ГОДИНЕ

Општина	Број становника	
	1921.	1931.
Оцаци	1654	2062
Почековина	1967	2634
Стопања	1393	1790
Станишинци	562	731
Брезовица	835	1013
Велуће	1168	1494
Омашница	1993	2452
Глободер	1431	1850
Мачковац	1122	1402
Љубостиња	1778	1955
Богдане	813	1065
Медвеђа	2669	3219
Велика Дренова	3187	3883
Милутовац	2760	3505
Пољна	2149	2445
Риљац	835	990
Мала Сугубина	1779	2183
Рајинац	657	1163
Свега	36153	45705

Са ослобођењем од Турака у оружаним устанцима и добијањем аутономних права царским хатишерифима, у Србији је почeo процес распада дуготрајних феудалних односа. Спахилуци као основ турског феудализма, укинути су и више нису обновљени у било ком облику. Ипак, процес нестајања старих и увођења нових друштвених односа текао је споро. Разлог за то биле су дуготрајне и укорењене социјалне разлике, а затим, и стога што у Србији није било домаће грађанске класе, као носиоца новог друштвеног поретка.

У време дуготрајне турске владавине земљишњи имовинско-правни односи, најважнији у феудалном друштву, били су засновани на следећим принципима и власничким односима:

- спахијска земља,
- чифлуци и остала турска непокретна имовина,
- царски хасови,
- вакуфи и
- државна земља.

Током турске владавине у насељу Трстеник и околини постојали су сви наведени земљишњи својински односи. Трстеник је одмах по паду под турску власт био војничко добро, односно спахилук, у саставу зеамета Мустаф-бега Чешнигира, а затим, спахилук који је уживао капуци Илијас, поседник тврђаве Маглич. Тада су у оквиру спахилука почеле да се образују баштине, као земљишне парцеле које обрађују Срби хришћани и плаћају феудалне ренте.

После одласка Турака из Трстеника, већу Првом устанку 1805. године, дошло је до промена у односу на права над спахијском земљом. Српски сељаци, корисници баштина, преузели су те парцеле у своје власништво по праву дугогодишњег коришћења. Српске власти су тај процес подстицале и помагале. Краткотрајан повратак Турака после слома Првог устанка, није имао снаге да поврати старе друштвене односе. Тако су у Србији, а тиме и у трстеничком крају, нестали спахилуци, а тиме и феудални друштвени односи. Додуше, српски сељак је и даље плаћао стару феудалну ренту, овог пута у новцу и домаћим властима. Та давања назvana су порез. По међусобном договору Кнежевина Србија је Турцима на име обештећења годишње плаћала 2,5 милиона гроша, од чега је 900.000 гроша била накнада ранијим ужиоаопцима спахилука.

Чифлуци су били пољопривредна имања муслимана која су они сами обрађивали. Чифлуци су били у личној својини. Осим чифлукса у Трстенику и околини било је и друге непокретне имовине муслимана – куће, друге зараде, воденице, воћњаци и слично. Непокретна имовина муслимана у Трстенику и околини настала је у време када су се Турци овде доселили, односно почетком XVIII века. С обзиром на релативно мали број Турака у Трстенику, вероватно је и број чифлукса и уопште приватне имовине муслимана био незнatan. Такође није сасвим јасно шта се дододило са том имовином после одласка Турака. Чифлуке као обрадиву земљу свакако су заузели сељаци, било староседеоци било дошљаци. Једно писмо трстеничког старешине Симеона Прокића из 1835. године тиче се тих турских имања. Писмо гласи:

Ваша светлост, всемилостивејши ћосидар

Усуђујем се вациој светлости јавићи да сам ово дана био у кайетанији, по селима, и гледајући по народу како page свој rag и по разговору њинем чини ми се да сваки о добру мисли и ја што сам знао боље поучио сам свакога. Прешао сам и по овема селима Која стије ми по вацији милости наново вручили о Скупиштини срећенијевској мене.

По овим селима находити се Јонешито турскога имања, као шљива и по једна кућа од брвана; у два села има и воденичије. Једно зато усуђујем се вациу светлости претпитаћи, шта ћемо са оним шљивама и кућама турским, бију ли по слати ка Турцима у Пазар ако кћиену прородати да кујимо што је аслаг нај њино било или да не кујујемо нека им остане непрородато. Зато љубим ви скупи јавиће ми и јесам вациој светлости сваđa всејокорнејши служа.

У Трстенику,
13. марта 1835. г.

Симеон Прокић

Тако је у Трстенику и околини нестала непокретна имовина муслимана.

У трстеничком крају царски хас, односно султаново апнажно добро био је Рибник. Тај статус Рибник је имао од доласка до одласка Турака. Овај хас је познатији под именом Пожешка мукада. Царска добра обично су под закуп држали санџакбегови, паше и везири. Од 1816. године Рибник је од београдских везира под закуп добио кнез Милош. Он је сам, а касније са својим шураком Васом Поповићем користио ово добро до 1835. године, када је морао да га преда држави. У међувремену је на овом добру никло мало село, у коме је кнез саградио богомольју.

Вакуфи су били поседи верских и просветних установа, обично ћамија или школа које су они добијали као задужбину. Приходи од вакуфских добара коришћени су у добротворне сврхе. Није познато како су и када настали вакуфи у Трстенику, али је то могло да се догоди једино после мусиманског досељавања у касабу, када је подигнута ћамија која се касније јавља као власник вакуфских добара. У вези са вакуфском земљом у Трстенику, старешина Среза крушевачког, пуковник Петар Лазаревић, обавестио је Државни савет о вакуфским поседима са предлогом да се они продају, с обзиром да је већи део тих поседа већ запоседнут без икакве дозволе власти. У писму се каже:

*Високославному књажевско србском Совећу
Књажевско србској Магистратија
Окружја крушевачкој – райорији*

Старешина Среза јошаничкој 2. иелиј кадетан Миленко Радојковић райоријом својим 18. јек. Но. 137. доспавио је Магистрату овом до знања да се у вароши Трстенику Срезу Јадручном му, налази 18 јлуѓова земље ораће 47, 5 јлуѓова у ливадама, која се земља као вакујска без сајбија сматра, коју житељи исте вароши притежавају, јавивши притлом именом који ог исте земље притежава, а притлом извеснијо је Магистрат да се налази и више турске земље, којој се сајбије знагу, коју шакоће неисплаћену житељи притежавају, коју он и преисисива није, о којој земљи не пройуштија Магистрат с райоријом овим високославниј Совећ уведомиши и приложениј овде списак о људиј, који исту вакујску земљу притежавају, на благојромотреније послати.

Но. 474

22. мај 1838.

У Крушевију

Член књаж. серб. Магистратија

стар. Среза круш. јолковник,

Пејар Лазаревић

*Секрећар Магистратија,
Консултантин Антоновић*

У прилогу истог акта био је и списак лица из Трстеника која вакуфску земљу држе:

	Дана орања	Коса ливада
1. У господина Симе Прокића	10.0	-
2. У Анте Коларевића	-	20.0
3. У Радисава Брђанина	-	24.0
4. У Јакова Чешебабаја	3.0	-
5. У Јакова Видосављевића	1.0	-
6. У Радована Манџукића	1.0	-
7. У Јакова Илића	1.5	1.5
8. У Михаила Миленковића	-	1.0
9. У Љике Ђошића	0.5	-
10. У Јована Ђошића	0.5	-
11. У Илије Миленковића	-	1.0
12. У Симе Иликића	0.5	-
	18.0	47.5

Већ кроз пет дана Савет је обавестио кнеза Милоша о стању вакуфске земље у Трстенику са предлогом да се иста прода на лицитацији. Два дана касније, 29. марта 1838. године кнез Милош је из Топчидера упутио следћи акт:

Нашиему Советиѣу

*Одговарајући на рајориѣ Советиѣа од 27. јан. Но. 975
касателно вакуїске земље налазеће се у вароши Трстенику
у Срезу јошаничком Окр. крушевачкої, одобравамо мненије
Советиѣа, да се исѣа земља лицијанго ћрода и оному, који за
њу на лицијацији највише даде, уступиши, да се исѣо у дејствијво
сироведе.*

*Милош Обреновић
књаз србскиј*

Лицитацију за продају вакуфске земље и других турских непокретности у Трстенику и ближој околини спровео је тадашњи начелник Среза трстеничког – Антоније Вукићевић. Прву рату у износу 4.141 гроша Вукићевић је предао државној благајни Крагујевцу јула месеца 1838. године, а другу рату у износу 5.151 гроша крајем исте године. Тако је укупан износ готовог новца за продата вакуфска имања предат државној благајни био 9.292 гроша. Приликом продаје друге рате начелник Вукићевић је обавестио државне власти да два Трстеничанина нису исплатила купљену земљу, и то бивши трстенички старешина Симеон Прокић 1.300 гроша и Стеван Катић, трговац из Богдања, 1.900 гроша. Спорно је било још 192 гроша, како је то тврдила благајна у Крагујевцу и окружног суда у Крушевцу.

Занимљиво је да су Трстеничани захтевали да се укупан износ за продату вакуфску земљу додели трстеничкој општини и намени за подизање цркве. Држава је затражила план храма и обавезу Трстеничана да сами сносе трошкове градње цркве уколико они буду већи од укупне суме добијене продајом вакуфских добара. Нема доволно података како је то питање решено.

Поуздано се зна да је део вакуфске земље додељен трстеничкој цркви за подизање храма, за ново гробље и школу. Такође је извесно да је вакуфска земља, као „имовина без сајбије“, коришћена за нову пијацу и проширење насеља.

Државна земља коју су махом чиниле шуме, врбаци и ритови поред реке, односно „јалије“, такође је, једним делом, била брзо разграбљена. Та земља се углавном није куповала већ заузимала. Староседеоци су вршили узурпације државне земље ради проширивања својих поседа, а дошљаци су углавном крчили шуме и ту се насељавали.

Средином XIX века предузимају се први озбиљнији кораци у циљу уређења и подизања бање на минералним топлим изворима у селу Врњцима, где је јошод првих година по ослобођењу од Турака на лечење долазило много света. Идеја је поникла углавном у богатијем грађанском слоју народа овог краја посебно код трговаца вароши Крушевца, Трстеника и Караванџа. Најугледнији заступник за уређење бање у Врњцима и њене практичне реализације био је Павле Мутавџић, човек који је од 1845. до 1858. године био начелник Среза крушевачког, у време кад је овом срезу припадао читав трстенички крај, а такође и село Врњци у коме су се налазили минерални извори. Павле Мутавџић је врло добро познавао овај крај и његове људе. Он је прочитao путопис барона Сигисмунда Хердера из 1835. године, односно извештај овог стручњака о минералном благу Србије, који је Хердер поднео кнезу Милошу, на чији захтев је и дошао у Србију. Знао је Павле Мутавџић и за мишљење доктора Емериха Линдермајера, јер је прочитao његов путопис *Опис минералних вода у Кнежевини Србији*, у коме је такође дата висока оцена топле врњачке минералне воде. Мутавџић се око ове воде распитивао и код мештана, а нарочито код свог пријатеља врњачког свештеника Јефтимија Хаџи Поповића, ктитора сеоске богомольје, који је први извршио примитивну каптажу минералног извора. Мутавџић је долазио у дивљу бању у Врњцима и разговарао са болесницима на лечењу, а нарочито се занимао за лековита дејства ове воде. У међувремену десио се један случај који је свакако позитивно утицао на убрзавање послова око образовања удружења које би радило на уређењу бање у Врњцима. Наиме, док је краткотрајно службовао у Алексинцу, као помоћник окружног

ног начелника, Павле Мутавцић се разболео, како он сам наводи у својим успоменама, од „отока црне цигерице у највећем степену“. Тражећи себи лека на све стране, Павлу Мутавцићу је све чешће падала на памет топла вода у Врњцима, мишљења барона Хердера и др Линдемајера, речи сеоског свештеника Хаци Јефте и многи болесници који су се ту лечили и излечили. Чувши да др Јосип Панчић проучава Копаоник и његово подгорје, као и минералну воду у Врњцима, Мутавцић одлази у Београд код др Панчића на преглед и савет шта да чини. У својим успоменама Мутавцић изричito каже како му је доктор саветовао да „ако има паре иде у Емс, а ако нема у Врњце“. Павле Мутавцић је дошао у Врњце. Са мејтранима је погодио да му за четири цесарска дуката направе једну дрвену кућицу „на подобију нашите сељачких колиба“ и да му на мало издашнијем топлом извору направе једно удубљење где би се купао. У лето исте године Мутавцић је провео месец дана на лечењу у Врњцима и, како сам каже, „савршено оздравио“. Идуће, 1861. године Павле Мутавцић је премештен у Крушевац и постављен за окружног начелника. Због политичке кризе у односима са Турцима идеја о унапређењу бање била је мало запостављена. Ипак, када су се ствари средиле, почињу припреме за стварање грађанске организације која би обавила све потребне послове, као родољубиви и хумани подухват. У уторак 1. јула по старом календару, на Свете Врачеве, када хришћани славе чудотворце, исцелитеље и лекаре Козму и Дамјана, у Крушевцу је одржана оснивачка скупштина на којој је образовано Основателно-фундаторско друштво кисело-вруће воде у Врњцима. Оснивачки проглас, програм и позив написао је професор крушевачке гимназије реалке Матија С. Карамарковић, иначе Трстеничанин, син Саве Карамарковића, трговца и закупца трстеничке скеле. Оснивачком скупу су присуствовали и Атанасије Михајловић, начелник Среза трстеничког, Теодосије Петковић, кмет трстенички и трговац Стеван Катић. Осим наведених Трстеничана било је више угледних људи из Крушевца и Караванца. Оснивачком скупу, како изгледа, није присуствовао Павле Мутавцић из предострежности да политички противници не посумњају да он пружа подршку грађанској иницијативи без одобрења државних власти.

Члан друштва могао је да постане свако ко приложи један дукат цесарски или 60 гроша чаршијских. До следеће године Друштву су приступили многи угледни грађани Трстеника, Крушевца и Караванци, њих 80, а укупан друштвени капитал са којим су отпочени радови на основним бањским објектима био је 5.716 гроша или 1.143,2 динара. Тим новцем купљена је земља на којој су били топли минерални извори и грађа од једне старе воденице, а подигнуто је и топло купатило у коме се „до 35 душа купати могло“. То је био први бањски „ауз“. Пуних петнаест година Друштво је водило рачуна о бањи у Врњцима, све док држава 1884. године није преузела бригу о врњачким минералним водама.

Чланови Оснивачког друштва и приложници за подизање бање у Врњцима из вароши Трстеника били су:

Члан	Занимање	Приложио гроша
Атанасије Михајловић	ср. начелник	72
Тодосије Петковић	кмет	72
Смиљан Кашић	шарговац	72
Гиле Вукојевић	шарговац	80
Михаил Пойловић	свесићеник	60
Риста Павловић	шарговац	60
Сава Пойловић	шарговац	60
Давид Аћимовић	шарговац	60
Михаило Миловановић	чиновник	60
Андреја Бранковић	шарговац	60
Блађоје Градашчанић	шарговац	60
Милун Живковић	шарговац	60
Сава Пойловић	свесићеник	60
Миљко Аћимовић	ковач	60
Радојиша	шарговац	60
Карамарковић		
Мил. Милосављевић	кмет	60
Милан Јовановић	шолосер	60
Данило	калуђер	60
Костија Браљинац	чиновник	60
Костија Ракићевић	шарговац	60
Ранко Илић	шарговац	60

Члан	Занимање	Приложио гроши
Јеремија Тошић ⁴⁵	учитељ	60
Макарије	игуман Ђубосићиње	120
Свега 23 члана	Укупан прилог:	1.496 гроша

Почетком 1869. године отворена је прва бањска сезона у Врњцима. То више није била дивља бања са најосновнијим потребама за боравак. Наравно, бањског лекара није било, али је повремено у Врњцу долазио окружни лекар Казимир Гонсировски и срески лекари из Караванџа др Тренчин и др Јохан Сибер. То су били ретки и једнодневни доласци, тако да бањски болесници нису били прегледани. Први бањски лекар који је у Врњцима боравио током читаве бањске сезоне био је срески лекар из Трстеника Александар Феман. Доктор Феман је у бањи имао своју малу ординацију, приручну апотеку, прегледао болеснике, давао им упуте за лечење и о пацијентима водио уредан списак. Према овом извештају о бањској сезони, који је вероватно саставио др Гонсировски, у Врњцима је 1869. године боравило и лечило се 538 лица, док др Феман наводи да је тај број био нешто преко 800. Иначе, др Феман је међу првима извршио хемијску анализу топле врњачке минералне воде.

После др Александра Фемана срески лекар у Трстенику од краја 1869. године до 1873. био је Фрања Рибникар. Доктор Рибникар је повремено долазио у Врњце у улози среског лекара. У Трстенику је др Рибникар добио два сина, Владислава и Франца. Франц је касније променио име у Слободан. Трећи брат Дарко рођен је 1887. године у Свилашу. Синови др Рибникара познати су као оснивачи дневног листа у Београду 1905. године.

У бањским сезонама 1884-85. године као лекар Среза трстеничког радио је преко сезоне у Врњцима др Станојло Вукчевић. Др Вукчевић је човек овог краја, рођен је у Јасиковици 1850. године. Посетиоци на лечењу у Врњцима задржали су др Вукчевића у најбољем сећању. Он је веома

⁴⁵ Јеремију Тошића, учитеља трстеничког, Павле Мутавџић је исте године преместио у тада отворену врњачку основну школу. Учитељ је, поред осталог, прикупљао боравишну таксу од посетилаца и једном приликом дошао је у сукоб са тадашњим министром унутрашњих дела Радивојем Милојковићем.

заслужан што је држава, после дугог и непотребног пресења, прихватила да се брине о топлим изворима у Врњцима. Др Вукчевић је стручно и зналачки одредио границе бањског заштитног реона и изборио се за правни статус Врњачке Бање. У његово време саграђено је прво бањско топло купатило и чесме за пиће.

Прва апотека у Врњцима као сезонска филијала апотеке Љубомира М. Новаковића из Трстеника отворена је око 1885. године. Апотека је несметано радила неколико бањских сезона, а тада је дошло до жалбе српских власти. Наиме, како се то види из архивске грађе, апотекар Новаковић је од надлежног министарства добио дозволу да у току бањске сезоне може своју апотеку да премести у Врњачку Бању, а по завршетку сезоне да је опет врати у српску варошицу. Међутим, локалним властима се то није свидело, па су затражили да апотекар Новаковић, у време када ради у Врњцима, отвори неку врсту филијале у Трстенику како варошица не би била без апотеке. Апотекар то није могао да прихвати, па је министру унутрашњих дела упутио следећи захтев:

Господину министру унутрашњих дела,

Као апотекар у вароши Трстенику дужност ми је да за време трајања сезоне у Врњачкој Бањи отворим једну филијалу апотеке.

Како је Трстеник мала варошица са око 200 становника, са сиромашном околином и публиком која на рационално лечење није свикла, без болнице, војске и већих надлеžића, то је излишно да се упушијам у доказивања да ми апотека доноси једнолики приход да се једва исхранити могу.

Када би обавезан био држати апотеку у Трстенику и Врњцима морао би узећи дипломиранији помоћника који су скупи а често без надзора апотекара и бесавесни.

Пошто је Трстеник за време бањске сезоне без лекара, а ог Врњаци је тек 1 сахат удаљен, то на основу набројаних разлога а у интересу моје апотеке, молим га. Министру да изволи одобритељ: да за време сезоне преместим апотеку у Врњачку Бању а ову у Трстенику заједно држим.

Знања ради стомињем да ми је ова молба и првилих година ог га. Министру унутрашњих дела била уважена и да сам по горњем одобрењу га. Министру овом посматрио.

6. маја 1890. год.

у Трстенику

Понизан

Љубомир М. Новаковић, апотекар

За врло кратко време, већ 11. маја стигло је из Београда решење Министра унутрашњих дела решење које гласи:

Господин Љубомир Новаковић, апостолекар из Трстеника молио је Министра унутрашњих дела да му дозволи да за време бањске сезоне може премесити апостолеку у Врњачку Бању из Трстеника, говорећи да му је немогуће отварање филијале у Бањи, а држати апостолеку у Трстенику отворену, што је Трстеник мало мештво, а лекар за време сезоне и иначе станује у Бањи. Међутим Бања је само један сад удаљена од Трстеника. У исто време наводи да му је и претходних година дозвољено да за време сезоне апостолеку у Трстенику затворену држи.

Са разлога ових Министар унутрашњих дела дозвољава молиоцу ћ. Новаковићу да може за време сезоне пренети своју апостолеку из Трстеника у Врњачку Бању.

Среске власти у Трстенику нису се мириле да варошица у било које доба године буде без апотеке, па је крајем истог месеца срески начелник у Трстенику, Јанко Николић, упутио министру телеграм у коме предлаже „да се који оближњи лекар понуди да у Трстенику апотеку отвори пошто је неопходимо нужно, јер је лекару немогуће да држи ручну апотеку због сувишних послова“.

Почетком ХХ века, када је бања у Врњцима закорачила у високо друштво, приличан број уменьших Трстеничана почeo је да улаже знатан капитал у развој Врњачке Бање. Трстеничани су били први међу улагачима капитала, што се види по најбољим локацијама које су, махом у главној улици, купили од сељака мештана и на њима подигли виле за смештај и исхрану посетилаца. Строги центар Врњача и објекти у њеми су јасан доказ улагања трстеничког капитала. Зграду у којој је данас смештена народна библиотека „Др Душан Радић“ подигао је Трстеничанин Крста Вељковић. Зграда је имала 18 соба и звала се вила „Зора“. Низ главну улицу одмах поред виле „Зора“ била је китњаста вила „Даница“, власништво трстеничке породице Стевана Матковића, која је имала 15 соба и наспрам улице два локала. До виле „Даница“ била је прелепа зграда чистог стила, вила „Атина“ са 34 собе и два локала. „Атина“ је била заједничко власништво трстеничких породица Вукадиновића и Миловановића. Нажалост „Даница“ и „Атина“ данас не постоје. Оне нису порушене, већ је њихова лепота невешто и нестручно уклопљена у

неугледни хотел „Парк“. Стотинак метара даље, трстенички трговци Јанковићи наследили су старе Станове Ракичића, једну од најстаријих зграда у Врњцима, дозидали спрат и објекат назвали вила „Авала“. Близу „Авале“ били су Станови Анђелковића и Мирића, са 65 соба, такође са два локала. Касније је овај објекат добио назив вила „Мирић“. Нажалост, данас је порушен. На крају главне улице, где је била и месна пијаца и стајалиште за фијакере, саграђен је први прави хотел у Врњцима, хотел „Сотировић“, који је подигао трстенички трговац Зарија Сотировић 1904. године.

Људска насеља, када за то постоје услови и интереси, природним прираштајем или досељавањем увећавају број домаова и житеља и постепено се шире, економски јачају и захватају све веће гравитационо подручје. Тако је било и са Трстеником. Насеље је имало периоде успона, али и године стагнације и опадања. У време настанка, крајем XIV века, Трстеник је био врло мало насеље, како по броју сеоских домаова, житеља тако и по величини атара. Иако стешњено и на незгодном месту за ширење, насеље је, захваљујући добром географском положају, увећавало број кућа и становника. Историјски подаци недвосмислено потврђују да се Трстеник од свих насеља овог краја најбрже увећавао. На пример, стотину година по оснивању, према подацима турког катастарског пописа из 1476. године, Трстеник је имао 66 домаова, био је највеће насеље у читавом крају и седиште субашилука. Следећи кататарски попис из 1516. године сведочи о даљем напретку насеља. Оно тада има 87 кућа и вероватно, близу 1.000 житеља. У то време Трстеничани су држали под закуп њиве и ливаде, добили су право на одржавање панађура и вршили јавни превоз преко Западне Мораве. Та права није имало ниједно насеље од Крушевца до Чачка. Затим долази период стагнације и опадања када је Трстеник, по попису из 1574. године, имао само 21 сеоску кућу.

У време када су муслимани једним делом населили Трстеник, није дошло до знатних промена. Наравно, број српских кућа је знатно опао, али и муслиманских није било више од 50, са два хана, две кафанде и једном цамијом. Била је то мала успутна муслиманска касаба у којој време стоји и ништа се не дешава. Неколико муслимана били су земљорадници, а остали ханџије, механџије и ситне занатлије.

Најважнији услови за ширење и јачање насеља настали су по одласку Турака, а посебно по добијању самоуправе хатишерифима из 1830. и 1833. године. Укратко то су:

1. Одлазак Турака и нови власнички односи над земљом неопходном за ширење насеља.
2. Слобода кретања становништва, увећање стarih и настанак нових села и нагли прилив избеглица.
3. Увећање угледа Трстеника као управног центра кнежине, односно среза, и
4. Привредно јачање целог краја и ширење трстеничког гравитационог подручја.

Приче о томе како је кнез Милош Обреновић намеравао да Трстеник пресели у Рибник, наводно, „на своје приватно добро“ и да је стога ту подигао цркву, немају историјску подлогу. То су људи причали да величају свога кнеза и да се додворе његовој власти. Кнез Милош је заједно са братом господаром Јованом делимично био умешан само у расподели плацева у новој трстеничкој чаршији, али чаршију није он премештао. Намеру да премешта Трстеник у Рибник, на бившу мукаду, кнез Милош никада јавно није изрекао. Уосталом, Рибник и није био кнежево приватно добро, већдржавна земља коју је он држао под закуп. То што је кнез подигао цркву у Рибнику, не може се тумачити као жеља да се пресели насеље. Кнез Милош је подигао много цркава по Србији, али вароши није премештао. Напред је већ поменуто писмо из 1819. године у ком кнез Милош пише шураку Васи Поповићу да оде у Рибник и да га насети. У писму кнез изричито каже нахијском старешини Василију да земљу најпре додели старицима а затим дошљацима. То најбоље илуструје кнежев однос према земљишту у Рибнику, некада султановом добру. Да је кнез желео да у Рибник пресели Трстеничане, он би издао наређење да се земља у Рибнику никоме не дели, већ да се сачува за друге намене. Уосталом кнез Милош је био паметан и виспрен човек и владалац. Знао је докле може да иде. На крају, да је хтео, кнез би Трстеник преселио у Рибник. Таква су била времена.⁴⁶

⁴⁶ Градови настају на местима где постоје економски услови за њихов развој. Насупрот њима, градови као чиста војна утврђења махом су кратког века, јер живе колико и ратне потребе. У нашем крају је доста таквих војних градова, од којих су многи у рушевном стању: Козник, Маглич, Грабовац, Острвица и други.

Гравитационо подручје Трстеника непрестано се ширило са обе стране Западне Мораве. Робни промет био је све већи, а саобраћај интензивнији. Премештање старе трстеничке чаршије и подизање новог пословног центра било је неминовно.

Источна страна Трстеника, односно широка моравска тераса, било је најбоље и готово једино могућно место за премештање чаршије. Остале локације у суседству биле су лошије од старога места. Речна тераса на источној страни Трстеника била је обезбеђена од поплава, без бујичних потока и довољно пространа за насеље. Она је делом била спахијска земља, а делом вакуф трстеничке ћамије. Стога је било незамисливо да се на ћамијској земљи сагради „неверничко“ насеље.

Преко ове речне терасе ишао је, као пречица, пут за моравске њиве, а од те пречице одвајао се крак ка скели. То је било готово идеално место за нову чаршију, на раскрићу пута који је убрзо постао део трасе пута Краљево – Крушевац и пута који је преко скеле водио за левачка и темнићка села. Некадашња пречица постала је главна улица трстеничке чаршије, а пут ка скели дуга трговачка улица. Тако се Трстеник није одвајао од оних вредности на којима је и био заснован. Увек се држао пута Краљево – Крушевац, моравске клисуре и прелаза преко реке.

У суштини, то и није било премештање или пресељавање Трстеника, већизградња нове чаршије као пословног дела вароши на бољем месту. Веза са старим насељем никад није прекинута. Уосталом, на турском језику реч „чаршија“ никада није означавала насеље или варош, већ само део те вароши, део где су били дућани и радионице трговаца и занатлија, пијаца, ханови и механе. Мало је градова у Србији у којима се чаршија по одласку Турака није померила на боље место, али је нова чаршија увек остављала иза себе стару чаршију да живи и подсећа на прошла времена. Тако је било са суседним градовима – Краљевом, Крушевцом и многим другим.

Практично, прву грађевинску и регулациону линију за подизање објекта у новој чаршији дали су члан Магистрата крушевачког Илија Чарапић, затим, срески старешина у Трстенику Атанасије Вукићевић, уз извесно мешање Јована Обреновића, пуковника Петра Лазаревића и незаobilaznog

кнеза Милоша Обреновића. Свако од њих имао је удела, али највећа заслуга за подизање нове чаршије припада старим Трстеничанима.

Први званични подаци о плацевима у новој трстеничкој чаршији, а тиме и наговештај будућих спорова, налазимо у писму кнеза Милоша брату Јовану. Писмо у целини гласи:

Љубезниј браће, Јоване!

Извесили смо се из раторија Вашег од 1. тек. мес. Но 454 да сије у Трстеник излазили и обичајиво шамошиње с расположенијем Јлацева, које је кадејан Вукићевић учинио намирили, тако да нам у предмету овом подобне тужбе одлазиши нећеду, као што сије Трстеничане писмено обавезали.

Одбравајући овај посматрак ваш, преторучујемо вама, да нам оиштите:

1. име и презиме закупитеља Јлацева,
2. месије пребивања његовој,
3. широта Јлаца с лица и с леђа и дужина овог,
4. на којој је сјирани сокака Јлац,
5. ко је овому комисија с лица и с леђа и с десне и с леве стране,
6. чији је Јлац, правитељствени или приватни лица,
7. за коју је цену продај, како ћемо по тому и по потребне тајије људима издаћи моћи.

*B. Но 2386. С усердијем ваш Искрениј браћ,
3. августа 1938. Милош Обреновић
у Крагујевцу књаз србскиј*

Мишљење је кнеза Милоша да је ствар са поделом плацева у новој чаршији са Трстеничанима решена и да су сви задовољни дали писмену обавезу срском капетану Атанасију Вукићевићу. Међутим, убрзо се испоставило да је исти срчки старешина све радио по сопственој вољи, а да није поштовао упутства Магистрата крушевачкога. Капетан није веровао да ће неко од Трстеничана имати храбrosti да се жали на поделу плацева после оваквог писма српског кнеза.

Две недеље касније пристигла је тужба девет старих трстеничких трговаца на понашања ниже капетана Атанасија Вукићевића у предмету поделе плацева у новој чаршији. Тужба гласи:

*Славному књажеско србскому мағистратаиу
окружија крушевачког*

*Доле поишисани житељи вароши
Трстеника покорњејише прошеније*

*Ми долу иши сане долазимо славному Мағистрату на-
шу тужбу и њовинамо ипредставиши на г. кайетана
нашег Атанасија Вукићевића што нам није дао месеци за
дућане у новој чаршији као што смо у старој чаршији има-
ли. Додао је онима који нису никакови дућана имали и нису
ни у чаршији живели, већ сад из Левча са села Јодолазили, а
нама сасвим прије крајевима месеци даје, које се нама криво
види. То га ради и молимо се да би нам славниј Мағистрат
ову тужбу извиђео и удељеногореније праведно учинио нам,
или вишиј властити тракову ипредставио.*

9. јулија 1838. године
У Трстенику

*Миленко Павићевић
+ Тријко Милетић
+ Јованча Пришћевац
+ Јован Чолић
Вуле Вукојевић*

*+ Ђока Посијоловић
+ Илија Радонић
+ Рако Ђорђевић
+ Савка Стјојадинова*

Судећи по датумима на документацији, када је кнез Милош писао како при додели земље у Трстенику неће бити притужби, у крушевачком Магистрату већ је пристигла тужба девет житеља Трстеника. Тужба је била јасна: трговци из старе чаршије нису по праву првенства добили парцеле у новој чаршији, а добили су дошаљаци који у Трстенику нити су живели, нити су имали дућане. Срески старешина Атанасије Вукићевић поделио је плацеве по свом нахочењу, а не по наређењу Магистрата. Покушао је да се оправда како је радио по захтевима свог господара Јована Обреновића, како је он омиљен у народу и има ратне заслуге. Све то није помошло. Његова подела плацева проглашена је незаконитом.

Члан књажевско србског магистрата пуковник Петар Лазаревић (исто оно ратно сироче, које је у Стопањи без родитеља нашао војвода Павле Цукић, посинио и довео у Трстеник) обавестио је среског старешину у Трстенику на следеће пропусте и недоследности поводом расподеле плацева у новој чаршији:

- да се читав поступак није водио по налогу Магистрата, због чега је спор упућен Совету књажевства србског који је одлучио да на лице места пошаље једног члана Магистрата који ће се упознати са свим тужбеним захтевима и предложити решења,

- и како изричito стоји у акту Магистрата ...*да извиди јесиће ли ви (Атанасије Вукићевић) њо издајом вам налогу Магистрати ћоступали ђошље, па ако не будеће а оно да истиј член ђодели између ондашњи житеља Јлацеве у новој чаршији онако исјо, као што су у стварој имали.*

Члан Магистрата упућен у Трстеник да реши спор био је Илија Чарапић. Члан Магистрата дошао је у Трстеник, обишао место за нову чаршију, од срског старешине добио податке о намераваној расподели плацева и већкајем јула поднео Магистрату извештај о стању на терену и своју одлуку. Извод из извештаја Илије Чарапића гласи:

По ђоме изишавши истиј член на месјо и прећледавши како су месја ђодељена нашао је да ни најмање ојоменућиј стварешина није њо налогу Магистрати ћоступио, чега ради и ђоделио је он између ондашњи житеље Јлацеве у новој чаршији онако исјо како су у стварој имали .

Са оваквим мишљењем и решењем Илије Чарапића у потпуности су се сложили и крушевачки Магистрат и Совет србски о чему је обавештен кнез Милош. Из кнежевог одговора Совету приметно је да он није против таквог решења у погледу расподеле плацева у новој трстеничкој чаршији, али сматра да није добро што Трстеничани имају право првенства у односи на све остале. Ево извода из кнежевог писма:

...Прећледавши ми речениј райориј Совета и изјасненије ђолукаћејана Вукићевића у исјоме ђредмейу Совету ђри- ђослано, налазимо да није ђраво да сами Трстеничани ђраво имају Јлацеве у новој чаршији имати и ђто са ђервенством ђред свима другима, који су исјо онако као и Трстеничани крв своју за ојечесиво ђроливали.

Да би се дакле и Трстеничанима и осјалима Јлацеве соразмерно ојределили, да ни једној ни другој ствари криво не буде, љисали смо одавде брају Јовану, да сам собом изиће

у Осаоницу, љлашеве прегледа и подели и једној и другој српани, како за најправедније нађе и како се неће к подобним тужбама и шербама убудуше ћовог дати.

B. Но 2248.

*23. јулија 1838. г.
У Буковику*

*Милош Обреновић
књаз србскиј*

Тако је приведена крају прича о плацевима за „бине“ и „болте“ у новој трстеничкој чаршији, о завадама и тужбама, о правди и неправди државних чиновника. Левчани и Темничани, желећи да буду трговци и занатлије у новој трстеничкој чаршији нису признавали право првенства трговцима из старе чаршије. Говорили су како су они живели заједно са Турцима, да и нису Срби, већ Цинцари, па чак да су у време устаничких борби помагали Турцима, а за себе су захтевали нека борачка права, почесто измишљана и по обичају накићена.

Кнез Милош Обреновић више није имао стару политичку моћ да наређује и одлучује. Због тога његова реч у случају спора око нове трстеничке чаршије није била задња и одлучујућа. Већ идуће године, пошто је изгубио политичку борбу са противницима, кнез Милош је абдицирао и напустио Србију.

Осим мука, спорова и тужби око поделе плацева у новој чаршији, трстенички трговци жалили су се на незакониту конкуренцију људи из прекоморавских села. Наиме, општина медвеђанска, великореновачка и малосугубинска тражиле су дозволу да оснују нову чаршију у Медвеђи. Због тога су трстенички трговци упутили жалбу начелству Округа крушевачког. О садржају жалбе Трстеничана извештај је по днео старешина Среза крушевачког, потпоручник Павле В. Мутавићић. У делу извештаја се каже:

1. Тужба речени варошана на њоме је основана, да Медвеђани као сељани више, осим једне меане и једног дућана од кога ипак штитећу трпили, онде не подижу, будући да и од пролећес више речени онде није било, а сад су видили да су већ ћари добра дућана најправили, а и за више јатије приућотворили и ћврдо наумили чаршију основаћи.

2. Даље, трстеничани ћу же да је, њина чаршија стара варошица и да на самој обали лежи, по чему су више кућаца, или рећи муштарерија из Среза левачкој небо одовуј имали,

3. Трстеничани наводе, да би се чаршија њина као ствара месном по грађевином најновија, у којој су своје имање уложили, пропасни и разсељавању изложили...

Жалба трстеничких трговаца упућена је Министарству унутрашњих дела које је прихватило наводе жалбе и донело одлуку да општине медвеђанска, великореновачка и мало-сугубинска не могу подизати чаршију, с обзиром да у близини ових општина већ постоје четири чаршије. Ову коначну одлуку потписао је нови српски кнез, Александар Карађорђевић.

Други случај тиче се односа са сезонским трговцима у Врњачкој Бањи. Наиме, еснаф трговачки и еснаф бакалски у Трстенику жалили су се министру народне привреде како сезонски трговци у Врњачкој Бањи држе и продају и оне артикли који бањским посетиоцима нису потребни и да тиме наносе штету трстеничкој трговини и читавој вароши. Жалбу су потписали у име еснафа трговачко-терзијског његов старешина Светозар Рашковић, а у име еснафа трговачко-бакалског, старешина Стеван Милетић. Жалба није прихвачена с обзиром да је број и количина спорних артикала била сасвим незнатна, а са друге стране, све је виште трстеничких трговаца отварало своје дућане у Врњачкој Бањи.

Грађани Трстеника заједно са српским и општинским властима намеравали су да подигну нову школу, јер је стара била дотрајала. Сви су били сагласни да школу треба подићи у новој чаршији на најбољем месту, поред цркве, како је у то време био обичај по читавој земљи. С пролећа 1867. године Општина трстеничка упутила је министру просвете и црквених дела Кости Цукићу молбу да им одобри подизање школе на црквеном плацу. Треба напоменути да је највећи део црквеног плаца у турско доба била вакуфска земља коју је користила ћамија, а затим је већи део припао трстеничкој цркви. На једној парцели исте вакуфске земље била је 1838. године подигнута кућа за српског начелника, а када је годину дана касније Срез трстенички укинут, држава је и кућу и плац продала и новац унесла у своју касу. Сада, када је плац био потребан општини за нову школу, затражен је од цркве.

Текст поменуте молбе гласи:

Обшићина вароши Трстеника има у свом задатку да што пре једно зданије за четири разреда мушки и једну женску нормалне школе построји, па почем Обшићина ова нема

никаквог свог љлаца, нити је могла од њре две године па до сада трајењем набавити, зато што је сваки то једну кућу направио себи и више љлацева празни га би умесно као то средини вароши било, нема, већ сасвим изван вароши, што би се могло наћи.

Но Јочек има досића простиран љлац под овдашњом црквом, на ком би се могле речене школе постријоји, па да буде и за цркву и за школе доволно љлаца, јошти би већма овакво зданије укравашавало и цркву и љлац исте, а да има љлаца доволно, излаже се простиор његове величине са прочела 53, са зачеља 50. фати и 5. шуха, са десне стваре 38. и са леве 49. фати. Стога у највећој покорности Обштине ова усуђује се молитви гостодина министра да изволи одобрите да може на предсјоменутом црковном љлацу школско здање постријоји.

Но 90. Јесмо најпокорнији у име целе обштине
6. марта 1867. год. Председатељ Суда обшти. Трговиника,
У Трговинику Јанићије Миловановић

Писар

Љуб. Ј. Маринковић

Членови:

Стјојан Радојић
Пејар Милићевић
Василије Брђић

Одборници:

Вуле Вукојевић
Благоје Градештан
Мијаило Спасојевић
Сава Поповић
Никола Димићиријевић
Јован Ивановић
Павле Илић

Тодосије Пејковић
Павле Трибаковић
Смиљко Радовановић
Радојица Карамарковић
Пејар Д. Живковић
Милета Милисављевић

Министар просвете и црквених дела доставио је молбу Трговинија Кознисторији епархије ужице у Караванцију којој је припадала и црква у Трговини. Конзисторија је дозволила градњу школе на црквеном земљи према приложеном плану.

Какву структуру и који обим прихода и расхода су имале управа и администрација општине Трговиник показује следећи Предрачун буџета Обштине в. Трговиника у Срезу трговинском, Окружју караваначком за рачунску 1864/1865. годину:

ТРСТЕНИК ОД НАЈСТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА ДО 1900. ГОДИНЕ

<i>Приход</i>	<i>Гроша</i>
<i>I Редовни приходи</i>	
<i>A. Аренде</i>	
1. Ксайска	1.432
2. Камтарска	1.306
3. Акциз на јиће	1.280
4. Кланичка	361
5. Риболов	260
<i>B. Таксе</i>	
а. Судске	199
б. Утаринске	481
в. Добошије	18
г. Кметовски ћолујака	541
д. Дискос школски	89
е. Од течеја монета	170
<i>B. Интерес на киймал обиштински</i>	
На 2.561 гроша шорески са 10% годишње	
интересом сва сума датиа	256
<i>II Ванредни или сличајни приходи</i>	
1. Од казни	229
<i>III Од приреза који се покушаји има</i>	
а. За ћодмирење ћрошкова ћолицајни	
чиновника кои изкључиво прирезом од	
Обиштине ове ћодмирују	1.354
б. За баруј о ћразницима обишћенародним	150
в. За одржавање свију овдашњи школа од	
народа целог среза	3.676
<i>Свёда</i>	11.802
<i>Расход</i>	<i>Гроша</i>
<i>I Редовни расходи</i>	
<i>A. Платна љерсонала Обиштинског суда</i>	
1. Председатељу 130 ћалира годишње	1.560
2. Једном члану 70 ћалира годишње	840
3. Двоици чланова 12 ћалира годишње	288
4. Члану и деловодитељу 70 ћалира год.	840
<i>B. Платна сличнитељима</i>	
а. Двоици ћандура по 600 гроша	1.200
б. Двоици бировима по 20 гроша	400
в. Шумару обиштинском 170 гроша	170
<i>Расход</i>	<i>Гроша</i>

<i>В. други обшићински Џрошкови</i>	
<i>Мареријал канцеларијски</i>	57
<i>Трошкови из Џиреза</i>	
<i>1. Од казни</i>	1.354
<i>1. Од казни</i>	150
<i>1. Од казни</i>	3.676
<i>Прећиче прихода преко расхода</i>	1.267
<i>Свеђа</i>	11.802

*Но. 357**10. новембра 1865. год.**У В. Трстенику*

*Председатељ суда Обшићине
в. Џирстеничке,
Јанићије Миловановић*

*Член и деловод.
Илија Ђурић*

*Членови:
Маринко Живковић
+ Василије Брђић
+ Петар Милићевић*

У задњим деценијама XIX века нова трстеничка чаршија се постепено шири и добија облике и садржаје вароши. Трстенички трговци и занатлије који су у новој чаршији прво подизали „бине“, „болте“ и занатске радионице и даље су са својим породицама живели у старом насељу. Мало по мало ови пословни људи, на плацу иза дућана и подаље од сокака почињу да подижу стамбене породичне зграде и да се из старог насеља настањују по новој чаршији. На пример, 1866. године у новој чаршији је било 188 кућа, а 1900. године 250. Центар нове чаршије и даље остаје на месту где сокак од моравске скеле улази у главну улицу, која је уједно и део пута Краљево – Крупевац. Ту је градски трг, општинска вага, бунар, велика механа, слична старим хановима, увек спремна да пружи уточиште и путницима и теглећој марви. Са обе стране улица које излазе на трг су дућани, један до другог, абаџије, болтације, екмекџије, дунђери, мумџије, мутавџије, налбанте, чарукџије, саради. Дућани су окићени разним еспапом, вишем споља него унутра. Све је у боји и на гласу. Целог дана чаршија ври, само је недељом и већим празницима мирна. Код главног трга је црква, среске и општинске власти, школа. Само је пошта мало даље. Улепшавање чаршије

наставља се 1877. године када се у главној улици Кнеза Михаила, од Тиршове до поште поставља турска калдрма. Затим, калдруму добија Градски трг, Косанчићева, Жичка, Хајдук Вељкова и Бјелопавловићева улица. Прву апотеку у Трстенику отворио је 1886. године Љубомир М. Новаковић, који је од 1887. имао и филијалу у Врњачкој Бањи, где касније по одобрењу власти пресељава апотеку. Нешто раније, вероватно од поновног образовања Среза трстеничког, у насељу редовно ординира срески лекар. Један од среских лекара био је врло агилни Александар Феман, затим, Фрања Рибникар и човек овог краја, рођен у Јасиковици, Станојло Вукчевић.

У међувремену Трстеник је добио и први регулациони план на коме су радили државни инжењер и аутор регулационог плана Врњачке Бање, инжењер Франц Винтер и тхенничар Никола Пашић. Године 1887. године оснива се Трстеничка привредна банка за кредитирање трговаца и занатлија, а 1897. дугогодишњи председник и заиста заслужан грађанин Трстеника Васа Анђалковићи трговац Мијушко Вукадиновић оргачки граде у Стражби, прво индустриско постројење у трстеничком крају.

Напред поменуто оснивање банке у 1897. години значило је трајно утемељење банкарске делатности у трстеничком крају. То се види и по томе што банка која је основана 1887. године одржава своју XII редовну годишњу скупштину 28. фебруара 1899. године. У извештају са те скупштине, који су потписали председник Управног одбора В. Анђелковић, потпредседник Дим. Ђорђевићи чланови С. Рашковић, А. Милићић, Милун Малићанин, Андрија Бранковићи Јован Николић, наводи се, поред осталог, да су Скупштини присуствовала 43 акционара (в. Списак присутних акционара на XII редовној скупштини одржаној 28. фебруара 1899. године); да је сваки од њих учествовао у одлучивању са одређеним бројем гласова, који је зависио од величине његовог улога; да је укупан капитал Банке на дан 31. децембра 1898. године био 29.700; да је камата плаћана улагачима 6%, а на дате кредите наплаћивана 10%. Наредне деценије XX века, оснивањем још неколико банака са, за оно време, знатним

капиталима, потврдиће велику важност оснивања и солодног пословања прве трстеничке банке за будући развој банкерске делатности у трстеничкој крају.⁴⁷

Списак присутних акционара на XII редовној скупштини одржаној на дан 28. фебруар 1899. године:

<i>Тек. број</i>	<i>Колико акција</i>	<i>Акционар</i>	<i>Колико гласова</i>
1.	15	<i>Јовица Милићевић</i>	<i>шест</i>
2.	6	<i>Василије Симић</i>	<i>два</i>
3.	6	<i>Радомир Симић</i>	<i>два</i>
4.	9	<i>Војислав Миловановић</i>	<i>три</i>
5.	30	<i>Мијушко Вукадиновић</i>	<i>десет</i>
6.	10	<i>Мирко Петровић</i>	<i>три</i>
7.	15	<i>Јевића С. Лукић</i>	<i>шест</i>
8.	6	<i>Ђорђе С. Јовановић</i>	<i>два</i>
9.	6	<i>Ђ. С. Јовановић заслуга Ђубицу</i>	<i>два</i>
10.	15	<i>Димитрије Раушановић</i>	<i>шест</i>
11.	30	<i>Димитрије Ђорђевић</i>	<i>десет</i>
12.	15	<i>Андреја Бранковић</i>	<i>шест</i>
13.	15	<i>Светозар Рашиковић</i>	<i>шест</i>
14.	9	<i>Бошко Јанковић</i>	<i>три</i>
15.	30	<i>Милисав Мирин</i>	<i>десет</i>
16.	3	<i>Милисав Кушић</i>	<i>један</i>
17.	12	<i>Василије Петровић</i>	<i>четири</i>
18.	18	<i>Василије Петровић засл. еснафа</i>	<i>шест</i>
19.	6	<i>Јова Николић</i>	<i>два</i>
20.	3	<i>Спасоје Миловановић</i>	<i>један</i>
21.	3	<i>Радисав Панићовић</i>	<i>један</i>
22.	6	<i>Антоније Ђурковић</i>	<i>два</i>
23.	15	<i>Драгољуб Вукадиновић</i>	<i>шест</i>
24.	6	<i>Гаврило А. Белић</i>	<i>два</i>
25.	21	<i>Јевра Чомаћић</i>	<i>седам</i>
26.	9	<i>Блађоје Васильевић</i>	<i>три</i>
27.	6	<i>Радосав Јовановић</i>	<i>два</i>
28.	24	<i>Петровић и Брагић</i>	<i>осам</i>
29.	50	<i>Данило Мирин</i>	<i>десет</i>

⁴⁷ Почетком XX века, између 1922. и 1928. године у Трстенику је формирано још пет банака: Трговачка банка, Привредна банка, Земљорадничка штедионица, Есконтна банка и Прометна банка. Укупан капитал износио је 5.500.000 динара.

Тек. број	Колико акција	Акционар	Колико гласова
30.	13	Милан С. Јовановић	шестдесет
31.	6	Василије Ј. Пејтровић	два
32.	15	Милош Правдић	петдесет
33.	18	Јаков Марковић	Шестдесет
34.	9	Симеон Ј. Симевановић	шери
35.	9	Љубисав Симевановић	шери
36.	30	Милан Мајић	десетдесет
37.	15	Светислав Кајшић	петдесет
38.	10	Антоније Шорић	шери
39.	9	Радован Мајић	шери
40.	6	Тодор Пејковић	два
41.	30	Пејар Кајшић	десетдесет
42.	6	Милун Малићанин	два
43.	6	Василије Анђелковић	два
акција 586		седамдесет осам гласова	

У освите новог века Трстеничани су новој чаршији подали и два најлепша и најпоштованија украса: гвоздени мост на Морави и прелепи храм Свете Тројице. И данас су они симбол вароши, без њих чаршија би била сиромашнија и, некако, бездушнија. Обе грађевине су, неколико деценија, свака на свој начин, биле култна места варошана, малих и одраслих, младих и старих, сви су у њима нешто тражили и налазили. Нико се из њих није вратио празних руку, ни празне главе. Ако ништа више, долазећи овде, људи су све више постајали чаршијлије, као да им је на тим местима сваког дана сечен пупак.

На мост се одлазило да се погледа каква је моравска вода, бистра или мутна, кваси ли тумбасе или се повлачи. Да се по овој води и њеним знацима нешто оцени и предвиди, да се погледом преко широког плаветнила поморавског неба докучи хоће ли, недајбоже, бити каквог града и олује. Неће ли, можда, аловите змије и анђаме моравске преко ноћи да хучу и бесне и плаше поспану чаршију. Шта је све моравском водом прошло и отишло сам Бог зна, а але и анђаме су некако чаршијске и река је ортачка. Оне су варошанима, да тако кажемо, чуваркуће.

Никада се не зна, док се у воду не погледа. Она увек покаже ономе ко је разуме, осталима није ни вајда. Тако су мост, вода под њим и небо далеко горе, били чаршијска извидница и неминовна судбина. По води и на небу изнад реке све то лепо пише, као у часловцу, само треба познавати замршene знаке и слова, па се све зна и дојави чаршији.

Одувек су Трстеничани имали своју богољубљену, и пре попа Радосава и после њега. Само она није увек била на истом месту. Летела је она са судбином са брда на брдо, а само ретко силазила ближе Морави. Склањала се од злих очију и црних мисли. У новој чаршији старији су се присећали како су, не тако давно, недељама и празницима, прашњавим путем, по врућини, кипи и мразу пешачили до рибничке цркве. Тада су се заветовали да ће у својој чаршији подићи храм божији. Реч су одржали.

У храм Свете Тројице, најлепши од свих које је насеље икад имало, Трстеничани су долазили да одстоје богослужење, и причест, да запале свеће мртвима за душу а живима за здравље и да осете мирис тамјана.

У другој половини XIX века, пре градње гвозденог моста, саобраћај скелом, односно јавни превоз преко Мораве, био је све тежи, а потребе све веће, нарочито пазарним данима и када су вашари. Веза Трстеника са селима Левча и Темнића обављала се све мучније. Стара добра скела, бар на овако важним прелазима, преживела је свој век. Служила је, такорећи, од памтивека, превозила и кусо и репато, и бесно и болесно, и коначно онемоћала, да ту на пруду укraj воде којом је бродила, остави дрвене кости. Када је трстеничка скела отишла у заборав, једва је, такорећи, склепан један дрвени мост, који се налазио мало испод садашњег гвозденог. Мост је, свакако, био лопте направљен, а Морава му је честим поплавама односила по неки део, па се дешавало да мост по неколико месеци годишње не ради. У помоћ је стигла војске када је 1895. године поставила понтонски мост, за чије се одржавање бринула чета pontoњера.

Године 1897. како у својим успоменама пише председник и посланик трстенички Василије Анђелковић, велика поплава, коју он назива „митровске воде“, однела је дрвени мост. Први званични предлог да се на Морави код Трстеника

подигне стални гвоздени мост изнео је председник Васа Анђелковић.⁴⁸ Већ 1898. године, убрзо после велике поплаве, на председников захтев среска скупштина донела је одлуку да се такав мост сагради и обећала да ће Срез кулуком обезбедити потребну количину камена из Попинског мајдана. Непосредно потом, опет на предлог Васе Анђелковића и групе његових пријатеља, окружна скупштина у Крушевцу донела је одлуку да из приреза Округа за подизање моста у Трстенику обезбеди 60.000 динара. Одмах затим среска депутација коју су предводили Васа Анђелковић и тадашњи председник општине, са неколико посланика овог краја, отишла је у Београд на преговоре код министра Петра Велимировића, да му образложе хитну потребу подизања моста и сагласност народа да у томе припомогне. Министар је прихватио захтев Трстеничана и наложио начелнику министарства Чађевићу да у том смислу донесе решење и у буџету за наредну годину предвиди потребна средства.

После двадесет дана начелник Чађевића инспектором Поповићем, државним инжењером министарства и два окружна инжењера дођу у Трстеник и одреде место где ће се мост градити. Истовремено, иако нису имали све потребне инструменте, они су делимично радили и на испитивању речног дна, нарочито на местима где би се подизали тумбаси. После неколико дана у Трстеник је поново дошао инспектор Поповић са стручним инжењером, радницима и потребним инструментима. Радови на испитивању речног дна трајали су пуних шест недеља и успешно су завршени. Одређена је локација моста и места за тумбасе који ће носити гвоздену конструкцију. Тако је, бар у почетку, све текло без већих тешкоћа.

У пролеће је Васа Анђелковић отишао у министарство да се обавести како напредују радови на изради плана и предрачуна и том приликом начелник Чађевић га је обавестио да је све стало пошто је министар грађевина у новој влади, Јован Атанацковић наредио да се износ од 200.000 динара предвиђен буџетом избрисе. Сазнавши то, чаршија је зане-

⁴⁸ О Васи Анђелковићу у Трстенику посебног белега нема. Стоје само мост на Морави и храм Свете Тројице, као успомене и опомена.

мела. У Београд су ишли разне делегације и депутатије, користиле су се личне везе, генерали и министри, али Јован Атанацковић није попуштао: прво мост на Ибру код Краљева, па на Расини у Крушевцу, па овде, па онде, а трстенички тек на 18. месту и ко зна кад.

Ипак, уз помоћ пријатеља решење је пронађено. Наиме, генерал Јован Белимарковић, лични пријатељ краља Александра I Обреновића, у то време је углавном живео у свом летњиковцу у Врњачкој Бањи. Он је Васи Анђелковићу и групи Трстеничана обећао да ће лично са краљем повољно решити питање трстеничког моста и да виште неће бити потребно да се они прегањају са министром грађевина. Убрзо потом сазвано је заседање народне скупштине у Нишу. Васа Анђелковић је у својству посланика отишао у Ниш. Генерал Јован Белимарковић је, као случајно, удесио да у дворском парку дође до сусрета Александра I и Васе Анђелковића. Наравно, иако врло кратко, било је речи о трстеничком мосту. Краљ је обећао да ће у буџету за следећу годину бити предвиђена средства за мост и да ће он исте године бити завршен. Уствари, све је то унапред утваничио генерал Јован Белимарковић, али је трстенички посланик морао да се појави као тумач народне воље, а краљ као њен извршитељ. Све по реду и како по правилу иде.

С пролећа следеће 1899. године промењена је влада и за новог министра постављен је Димитрије Стојановић. С обзиром да су све потребне одлуке биле донете за подизање трстеничког гвозденог моста, препреке виште није било, па је мост исте 1899. године саграђен. Тако је Трстеник добио сталну и сигурну везу са селима Левча и Темнића.

Није сасвим јасно колико је коштало подизање гвозденог моста на Морави, нити распоред трошкова. О томе има виште различитих мишљења. По једном држава је из буџета исплатила 120.000 динара, а Крушевачки округ из посебног приреза 60.000 динара, док је срез кулуком обезбедио камен из Попинског мајдана. У ствари, сви су помало увеличали свој допринос, али је то неважна прича.

Трстеник је у другу половину XIX века ушао са старијом, омаленом црквом. Жеља Трстеничана за новим, већим и лепшим храмом божјим остварила се на самом kraју XIX века. Покретач изградње нове цркве, као и сталног гво-

зденог моста нешто пре тога, био је знаменити трстеничанин Василије Анђелковић, незаобилазни кад год су били у питању послови од значаја за Трстеник. Он се заједно са другим угледним трстеничким домаћинима старао о свим радовима на изградњи храма и бдео над њима све до освећења нове цркве – Свете Тројице.

Основни подаци о цркви Свете Тројице уклесани су у камен који се налази у олтарском простору и служи као носећи стуб часне трпезе. Запис на камену је из времена настанка храма.

На западној страни камена, према главном улазу, као порука и путоказ будућим генерацијама Трстеничана записано је:

Овај свећи храм сазида народ Ђерсеничке црквене општине 1898-1900 по владом краља Србије Александра I

На источној страни камена запис гласи:

<i>Изabraо љлан цркве и руководио грађевински одбор</i>	<i>Василије Анђелковић</i>
<i>Председник одбора:</i>	<i>Димитрије Ђорђевић</i>
<i>Чланови:</i>	<i>Милосав Мирић</i>
	<i>Милун Малићанин</i>
	<i>Радосав С. Лазаревић</i>
	<i>Милан С. Јовановић</i>
	<i>Јеврем Марковићи</i>
	<i>Алекса Брашић</i>

На северној страни су подаци о аутору плана цркве, градитељу и цени коју су Трстеничани у злату платили за подизање храма:

*Изградио љлан цркве архитектица Душан Живановић.
Сазидао цркву предузимач Никола Анастасијевић за
5.000 златника.*

На јужној страни наведени су црквени великородостојници Српске православне цркве и трстенички свештеници који су на Свету Тројицу године 1900. освештали цркву:

*Архијеђиској Београдски
и Митрополији целе Србије Иконостасије,
Еђиској жички Сава,
Ниши Никанор,
Шабачки Димитрије,
Тимочки Меленије,
Намесник Тодор С. Брагић.
Свештеници:
Михаило Пойновић, Сава Николећић, Радислав С. Лазаревић.*

Из текста сачуваног уговора између црквеног одбора за оправку цркве Трстеничке и аутора познати су нам најважнији подаци о новом иконостасу храма. Иконостас је нареџен ради замене старог који није одговарао новој великој грађевини, јер је припадао старијој цркви знатно скромнијих димензија. У новој цркви простор између олтара и осталог дела храма био је знатно виши и шири. Нови иконостас био је висок 7,50, а широк 6,02 метра. Аутор новог иконостаса од резбарене липовине са дуборезом, позлатом и ддвадесет шест икона, сликаних уљем на платну, био је Воја Трифуновић, академски сликар из Крагујевца. Уговором је наглашено да иконе морају бити у православном духу и по обичају српске православне цркве.⁴⁹ Уговор је закључен 22. јула 1929. године, потписан од аутора и представника Црквеног одбора, среског намесника Радослава Лазаревића. Уговор је истог дана оверен код среске власти. Рок за завршетак радова на изради и постављању иконостаса био је 1. септембар 1930. године. Укупна цена износила је 52. 000 динара. Древни делови иконостаса били су препарирани и

⁴⁹ Уговором је предвиђено да на иконостасу буду ове иконе:

Распеће, Марија, Свети Јован, Дванаест Апостола, Исус у Гетсеманском врту, Четири евангелиста, Света Тројица, Тајна вечера, Славска икона, Свети Архангел Михаило, Света Дјева Марија и Исус, Благовести (две иконе), Исус Христос, Свети Стеван, Свети Јован Крститељ, Рођење Христово, Крштење, Сретење, Васкрс, Преображење, Вазнесење, Бегство Јосифа и Марије, Исус међу мудрацима, Исус међу децом и Васкрсење Лазарево.

делом позлаћени или обојени мраморно сивом бојом. У току изrade иконостаса и његовог постављања није било спорова. Преглед завршеног иконостаса и коначну оцену уметничког рада дао је Духовни суд Епархије жичке.

У цркви се чува застава вероватно првог црквеног хора у насељу. На застави је записано:

*Трстеничка Певачка Дружина
усташановљена 12. децембра 1870. г.
„Бошко Југовић“*

Према наведеној години оснивања, овај хор установљен је у време претходног трстеничког храма.

У трстеничкој цркви се чува сребрни путир⁵⁰ из XIX века. На стопи овог путира утиснут је натпис:

*Приложи ћутијир јеснаф меанџиски
вароши Ћрстеничке цркве ТРСТЕ 1848. г.*

Из натписа се види да је претходна црква у насељу добила на дар овај путир од удружења трстеничких механиција.

Амвон,⁵¹ који се налази у трстеничкој цркви Свете Тројице приложио је овом храму Живан Топаловић, угледни домаћин из оближњег села Дубља.

⁵⁰ Путир је пехар од скupoценог метла, злата или сребра у коме се у православним црквама припрема причешће за вернике (хлеб и вино).

⁵¹ Амвон, или амбон, представља у православним црквама узви-шено место на солеји са кога се читају одговарјући делови *Светог Јијесма*, приповеди и молитве и држе помени. Симболично, амвон представља свети камен који је анђео одвалио од Христовог гроба.

ИЗВОРИ

1. Ахмед Аличић, *Турски кајасијарски појиси неких подручја западне Србије I-III*, Чачак, 1895.
2. Антички Рим, Београд-Љубљана, 1967.
3. Душанка Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд, 1974.
4. Глиша Елезовић, *Турски стоменици*, СКА Београд, 1940.
5. *Историја српског народа 1*, Београд, 1981.
6. Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1978.
7. Каниц Феликс, *Проучавање римских стоменика у Краљевини Србији*, Беч, 1892.
8. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*.
9. А. Николић, *Султански стахилуци /мукаде/ у Србији 1815-1835*, Београд, 1959.
10. Фанула Паразоглу, *Средњебалканска племена у прегримско доба*, Сарајево, 1969.
11. Бранко Перуничић, *Крушевац у једном веку*, Крушевац, 1971.
12. Перуничић Бранко, *Једно стогодиште Краљева*, Краљево, 1966.
13. Богумил Храбак, *Бој на Караванци и Живот у Караванци за време првог устанка*, Београд, 1954.
14. Гавро Шкриванић, *Путеви у средњевековној Србији*, Београд, 1974.
15. Васиљ Поповић, *Источно тићање*, Београд, 1928.
16. Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац*.
17. Бошко Николић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Горњем Рибнику*.
18. Ч. Марјановић, *Стоменица ослобођења Крушевца*, Крушевац, 1933.
19. Васа Анђелковић, *Историја стапалног гвозденог моста на Морави код Трговника*, Крушевац, 1928.

САДРЖАЈ

РЕЧ АУТОРА	7
НАЈСТАРИЈЕ ДОБА	9
Средњи Балкан у предримском периоду. Племена. Под влашћу Рима. Провинција Горња Мезија. Градови и путеви. Привреда.	
ПОСТАНАК НАСЕЉА	23
Инвазија Варвара. Пад Западног Римског Царства. Насељавање Словена. Западно Поморавље у саставу средњовековне Србије. Доба кнеза Лазара Хребельјановића. Оснивање насеља. Први писани помен. Пад под Турке. Социјални положај хришћанске раје. Феудалне обавезе.	
ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ	29
Подаци у дефтерима. У саставу војничког добра – зеамета. Број домаова и становника. Привреда. Производња житарица. Виногради. Врсте и висина пореза. Јавни прелаз преко Западне Мораве. Право на панађур.	
ТРСТЕНИК У ТУРСКИМ ПОПИСНИМ КЊИГАМА	37
У првом катастарском попису Смедеревског санџака из 1476. године под султаном Мехмедом II Освајачем. У другом попису Смедеревског санџака из 1516. године под султаном Селимом I Округлим. У трећем сумарном попису Смедеревског санџака издатом око 1523-25. године под султаном Сулејманом II Законодавцем. У четвртом попису влаха настањених у Смедеревском санџаку издатом око 1528. године под султаном Сулејманом II Законодавцем. У шестом катастарском попису Смедеревског санџака из 1574. године под султаном Муратом III.	

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ	65
Аустро-турски рат 1683-1699. године. Учешће Срба. Велика сеоба. Београдски пашалук као срхат. Насељавање мусли- мана. Аустро-турски рат 1716-1718. У пограничној зони. Турска касаба. Аустро-турски рат 1737-1739. Мисија уходе Митесера. Опис Трстеника. Кочина крајина. Српски фрајкори. Стане пред општу буну. У Првом српском устанку. Одлазак Турака из насеља. Касаба у пламену. Слом буне и повратак Турака. Хади Проданова буна. Коначан одлазак Турака. Други устанак. Добијање аутономије и стварање самоуправне Кнежевине Србије.	
УСПОН	97
Развој локалне власти. Административне поделе. Распад Тур- ског феудалног система. Нови имовинско-правни односи. Подизање нове чаршије. Унутрашње размирице. Улога Трстеничана у оснивању и развоју Врњачке Бање. Трстенички срески лекари у Врњцима. Прва апотека. Капитал Трстеничана у Вр- њачкој Бањи. Први регулациони план Трстеника. Улице, чар- шијски трг, јавне зграде. Тешкоће у јавном превозу преко реке. Дрвени и понтонски мостови. Идеја за подизање сталног гвозденог моста. Залагање Васе Анђелковића. Министарске ујдурме. Кулук и прирез. Краљева реч. Храм Свете Тројице.	
ИЗВОРИ	155

Милан Д. Сотировић
Т Р С Т Е Н И К
ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО 1900. ГОДИНЕ

Издавачи
„Виком график“ Земун
Народна библиотека
„Јефимија“ Трстеник

За издаваче
Видосав Анђелковић
Верољуб Вукашиновић

Рецензент
Милош Петровић

Технички уредник
Василије Петровић

Комјутерска обрада
Агенција „Моди“ Трстеник

Штампа
„Виком график“ Земун

Шираж
500 примерака

Средstīva za објављивање књиge обезбедили су

„Виком график“ Земун
„Арсинжењеринг“ Трстеник

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије Београд

949.711 ".../1900"

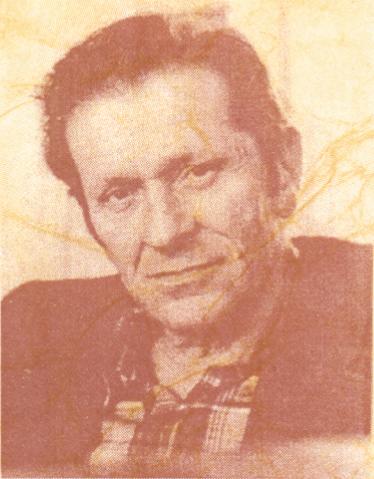
СОТИРОВИЋ, Милан Д.

Трстеник : од најстаријих времена до 1900.
године / Милан Д. Сотировић. – Земун : Виком
графика ; Трстеник : Народна библиотека
"Јефимија", 1999 (Земун : Виком графика). –
158 стр. : илустр. ; 20 цм

Тираж 500. – Библиографија:

а) Трстеник – Историја

ИД=75803148

Белешка о аутору

Милан Сотировић (1928-1998) је рођен у Краљеву.

Основну школу и гимназију је завршио у Краљеву и Врњачкој Бањи

*Дипломирао је на Историјском
друштву Филозофског факултета у
Београду 1954. Године.*

*Како професор и културни радник
радио је у Трстенику и Врњачкој
Бањи.*

